

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
dr. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RACM, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Herengracht 474
1017 CA Amsterdam
tel. 020-4212497, fax 020-4213029
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;

€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);

€ 65 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), jhr. ir. D.L. Six (vice-voorzitter),
dr. W.S. van der Boor (interim-secretaris), dhr. A.P.P. Met
(penningmeester), drs. J.P.C.A. Hendriks, drs. C.J. van der Peet,
mw. J.E. Oldenburger, ir. D.G. de Hoog, dr. P.W.F. Brinkman,
drs. M. Krauwer, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Dirk J. de Vries Rake klappen in kappen	1
Edwin Orsel <i>Een fraai gezicht</i> , het Leidse huis in de 17de eeuw. Een poging tot typologiesering	11
Edwin Orsel Het leemstucplafond van Rapenburg 65 te Leiden nader beschouwd	26
Henk van de Schoor Gebouwen van posterijen, telegrafie en telefonie in Leiden	32
Publicaties G. Palmaerts, Eclecticisme. Over moderne architectuur in de negentiende eeuw (recensie Ellen van Impe)	49
Summaries	50
Auteurs	51

Afbeeldingen omslag:

*Voorzijde: Anoniem 1807, Gezicht op het Rapenburg na de
ontploffing van het kruitschip (Stedelijk Museum De Lakenhal
Leiden, inv.nr. S 1023)*

*Achterzijde: D.E.C. Knuttel, ontwerp voor het postkantoor aan
de Breestraat te Leiden, 1895-1918 (Museum voor Communicatie
Den Haag)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 106, 2007, nummer 1

Rake klappen in kappen

Dirk J. de Vries

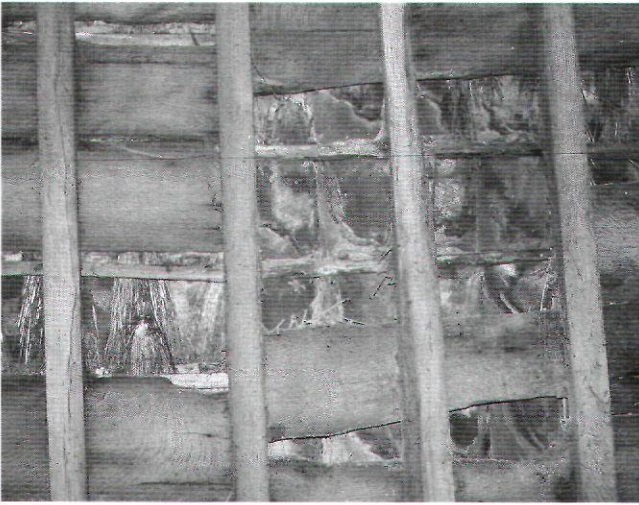
Iedere Nederlandse stad kent wel enkele grote of kleine rampen. Ze maakten diepe indruk, chroniqueurs stelden ze te boek en kunstenaars legden het 'moment suprême' alsnog vast want foto of film bestonden nog niet. Zulke rampen spraken tot de verbeelding en doen dat nog steeds, getuige bijvoorbeeld het terugkerende thema over rampen in de populaire reeks *Ach lieve tijd*.¹ Uit de vele merkwaardige en wonderbaarlijke verhalen die men optekende, blijkt dat onverwachte gebeurtenissen emoties opwekken die van alle eeuwen zijn. Door de traagheid van berichtgeving bleef 'ramptoerisme' beperkt tot de komst van enkele hoogwaardigheidsbekleders. Bij de dramatische Leidse buskruitramp van 12 januari 1807 vielen circa honderdvijftig doden en werden 218 huizen verwoest. Koning Lodewijk Napoleon toonde grote belangstelling en een warm medeleven. Dit leidde tot een nationale inzameling, de eerste op een dergelijke schaal.

Onwillekeurig dringt zich een vergelijking op met 13 mei 2000, de ontploffing van S.E. Fireworks in Enschede. Minder bekend is dat Enschede 7 mei 1862 door een andere ramp getroffen is, namelijk een ongekend hevige stadsbrand van grotere omvang dan de recente gebeurtenis. Hoe is het mogelijk, kan men zich afvragen, dat anno 1862 nog zo'n brand kon uitbreken? Vanaf de late middeleeuwen werkten de stedelijke overheden immers aan keuren waarin 'weke daken' voortaan verboden werden. Een hard dak werd verplicht en soms extra aangemoedigd met subsidie.² Jan Dröge is bezig dit voor Leiden nader uit te zoeken. In Enschede wist men destijds wel direct hoe en waar de stadsbrand ontstond, maar niet waarom die zo snel om zich heen greep. Op tekeningen van vóór de brand zien we op alle zichtbare daken van de huizen namelijk al golfpannen, dus 'hard dak' liggen. Een aannemelijke verklaring werd pas in 1931 geleverd.³ In een periode van droogte konden vonken makkelijk vat krijgen op de zogenoemde strodokken die zich onder de zijdelingse aansluitingen van de pannen bevonden. De dakhuid was weliswaar steenachtig maar de naden werden aan de binnenkant met een flexibel, organisch en brandbaar materiaal afgedekt omdat men geen mortel kon toepassen. De oorzaak daarvan is gelegen in het handhaven van de oude kapconstructies. Dat waren sporengespanssen die zonder gebinten vooral in de lengterichting weinig stabiel zijn. Met een beetje wind breken kalkvoegen dan los, een bezwaar dat niet geldt voor strodok-

ken. De diepere oorzaak is gelegen in misplaatste zuinigheid. Als een organische dakhuid vervangen wordt door een steenachtige, dient men de constructie te verstevigen met gebinten. Daarom schrijven de keuren van Kleef in het midden van de 15de eeuw voor dat "wie sijn alde dake-gesparre affbreke, umb dat to vernyen, die sall alsoe vaste ende groff tymmeren ind weder vernyen ende maken, dat hie sijn getymmer ende

Afb. 1A. Sporenkap met strodokken onder de pannen in Kapelstraat 12 Ootmarsum (foto auteur 1986)

Afb. 1B. Maaseik, dak van de Franciscanenkerk met dakbeschoot en strodokken onder de grijze pannen (foto auteur 2001)

gesparre mit leyen off mit tichelpannen decken sall ende niet mit ennigen stroedake..." en "wie nu ter tijt sijn pannendake mit stroe gevedert hevet, die sal dat stroe affdoen ende mit moerter doen decken..."⁴

Ondanks deze zinvolle aanbevelingen in Kleef en de stadsbrand van Enschede, hield het gebruik van strodokken in het Gelderse nog tot ver in de 20e eeuw stand: "Indien een dak wat slap is en trilt bij windstoten, raken de kalkvoegen aan de binnenzijde los. Daarom gebruikt men in de Betuwe en in de Graafschap onder dakpannen strodokken. Deze, gelegd onder de aansluiting der pannen, vormen een goed sneeuw-dicht dakvlak".⁵

In het oosten komen nog steeds daken met strodokken voor, bijvoorbeeld in Ootmarsum (afb. 1A) of op een kerkdak in Maaseik, Belgisch Limburg (afb. 1B). In het laatste geval heeft men op het verweerde eiken beschoot -bedoeld voor leien- later latten gespijkerd en daar grijze pannen opgelegd. De naden, waar men van binnenuit slecht bij kan, zijn met strodokken afgedicht. In Limburg, evenals in Twente, deden zich

Afb. 2. Brand van 31 huysen op de Smeermaes by Maestricht, den 7 Sept. 1861 op een Uur tijd, Ph.G.J. van Gulpen (origineel Stedelijke Archiefdienst Maastricht, repro DSM Heerlen 1978)

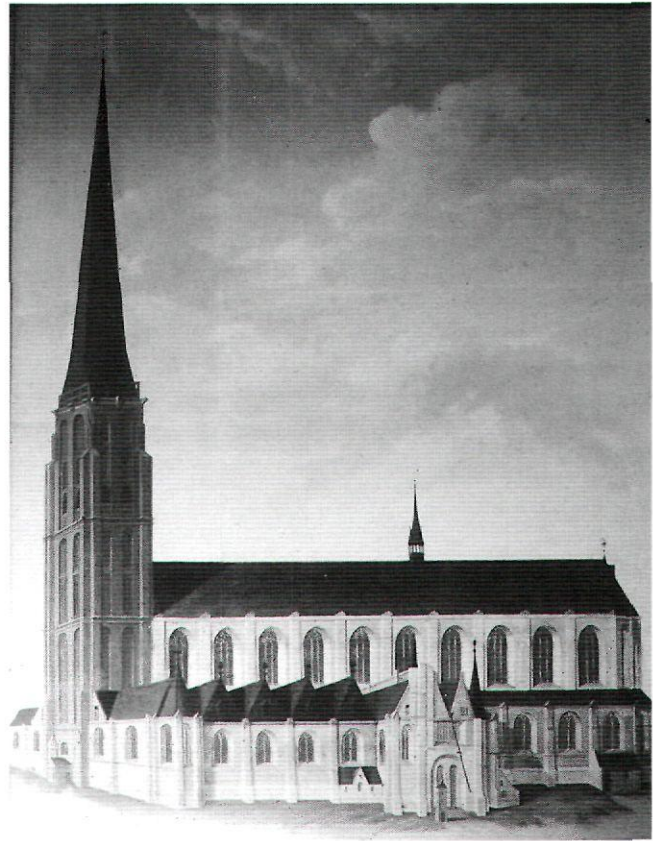
relatief laat nog grote branden voor, zoals in Smeermaas bij Maastricht waar 7 september 1861 vele huizen in vlammen opgingen (afb. 2).⁶

Dankzij dendrochronologisch onderzoek kunnen we de veerkracht van een lokale gemeenschap afmeten aan het aantal nieuwe huizen en kapconstructies, opgericht direct of wat langer na een grote stadsbrand. Dit valt te constateren in steden zoals bijvoorbeeld Delft na 1536, Deventer omstreeks 1334 en Delden waar ondanks de verwoesting van meer dan 120 huizen vakwerkconstructies na 1655 nog algemeen gangbaar bleven.⁷

De val van de toren in Leiden

Dankzij een geschilderde voorstelling in de Lakenhal (afb. 3) weten we dat de toren van de Pieterskerk een houten spits had die tot wel 120 meter hoogte reikte.⁸ Tijdens een preek op 25 februari 1512 viel er een stuk goot op het kerkdak, hetgeen grote paniek onder de toehoorders veroorzaakte.⁹ Dit werd later als een waarschuwing en voorteken gezien, want even voor enen, op de vroege ochtend van 5 maart, stortte de toren in. Tot schrik van Symon Ewoutse, pater bij de 'valide begijnen', belandde op zijn bed het topje van de spits, te weten het kruis, de bol, de makelaar en veel hout. Hij bleef wonderwel ongedeerd en er vielen verder ook geen slachtoffers. Naar de oorzaak kunnen we gissen, maar de kroniek vermeldt vrij nauwkeurig wat er bij de val geraakt werd: "Maer den selven Val nam over de Noort-zyde vande voorschreven Kercke na haer twee Pilaernen van het nieuwe werck, ende het deksel vande Kercke de voorschreven twee Pilaernen breef: ende aende ander zyde over St. Catharijnen Outaer, 't Glas van Calis, met een vacke muys, ende daer stortte veel vanden Tooren over beyden zyden achter inder Kercken, ende de groote Orgele, die midden inder Kercken hanght aenden Tooren, bleef hangen".

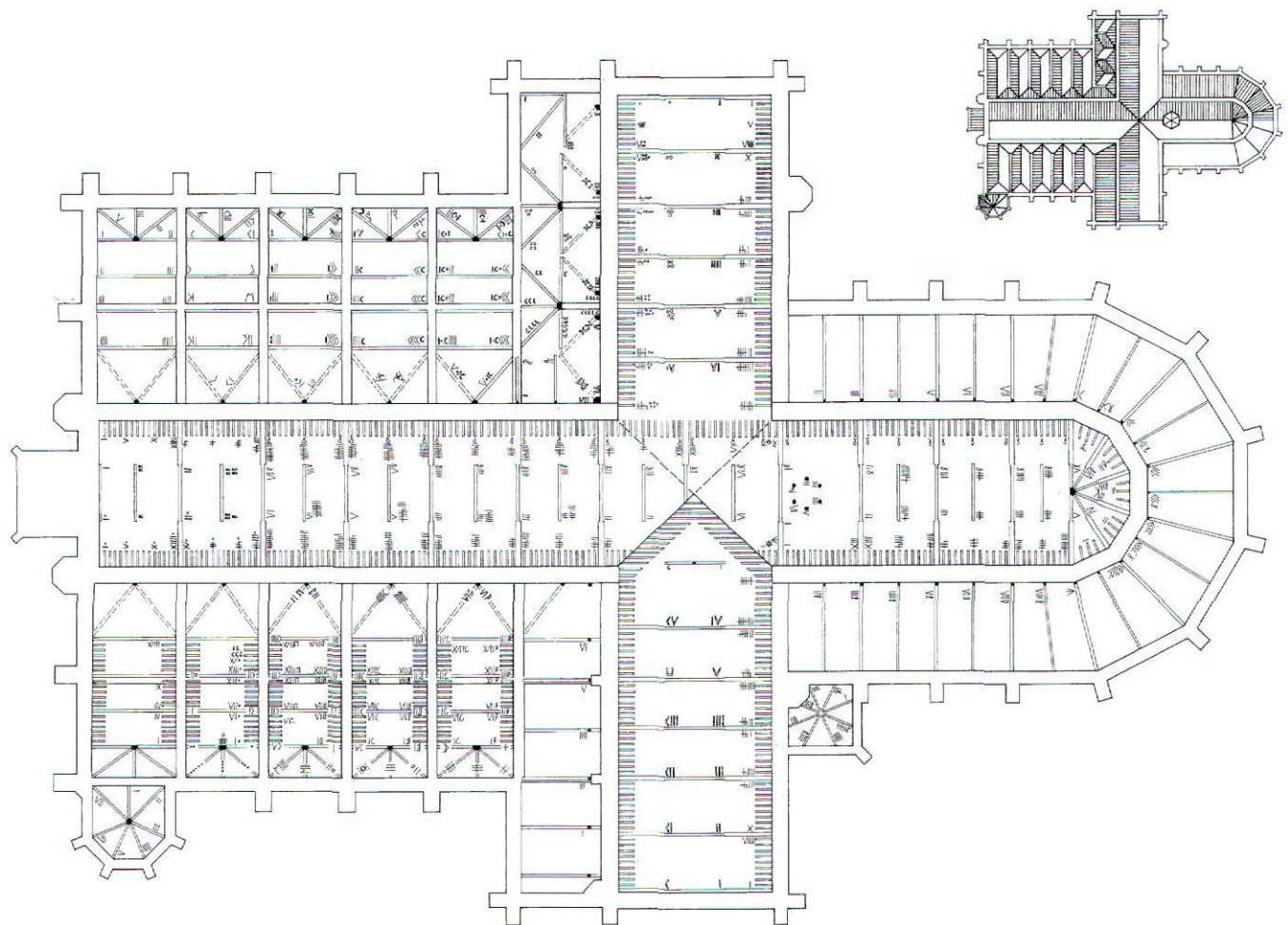
Men kan zich afvragen waar dat altaar en glas precies stonden, of omgekeerd redeneren door onderzoek te verrichten aan 'het deksel', de nog aanwezige kapconstructies boven de gewelven. In 1997 heeft Albert Reinstra deze kappen gedocumenteerd, de telmerken opgenomen en zijn er houtmonsters geboord.¹⁰ Het hout ten behoeve van de kap op het schip dateert van 1424 en uit de bronnen is bekend dat men in 1424 en 1426 met de leibedekking bezig was.¹¹ De gesneden nummering van de spanten en het veel grotere aantal sporen loopt in westelijke richting op tot respectievelijk 6 en 68 (afb. 4). Daar stuiten we tegen twee vakken met een tegengesteld lopende, afwijkende nummering bestaande uit gehakte merken op de spanten en gesneden nummers op de sporen die tot en met 28 gaan. Op deze plaats heeft destijds de vierkante romp van de toren gestaan en de kap moet na het instorten in de jaren 1513-'15 zijn aangebracht.¹² Op 17 november 1512 was men nog bezig met het opruimen van het puin, waarbij de stedelijke privilegiën, die in de toren opgeslagen lagen, tevoorschijn kwamen: "...om die peyn ende steen van den gevallen thoern wech te dragen, ende bevonden die privilegiën van der stede die in den thoern gestaen hadden, die

Afb. 3. Pieterskerk Leiden gezien vanaf het zuiden met de toren die in 1512 instortte en het in aanbouw zijnde transept (naar origineel in Stedelijk museum De Lakenhal Leiden, dia auteur 1994)

gebracht worden ten huys van Willem van Coulster, scout...".¹³ Uit de scherpe begrenzing tussen de oude en nieuwe schipkap valt op te maken dat de instortende toren oostwaarts nauwelijks schade heeft aangericht, hetgeen bevestigd wordt door het bericht dat het grote orgel aan het torenlichaam is blijven hangen.

Anders was het gesteld met de zijbeuken. Op het schilderij van de kerk zien we dat die toen reeds dwarskappen droegen, uitkomend op een 'halve kap', een lessenaarsdak dat langs de lichtbeuk en de toren loopt en gelijk daarmee een eindgevel vormt aan de westzijde. In de kappen op de beide (dubbele) zijbeuken geven die in het oosten dateringen van 1500 ± 5 jaar: De meest westelijke kap aan de zuidzijde heeft hout daterend uit 1514 terwijl de tweede en derde nog uit circa 1500 dateren. Conclusie is dat aan deze zijde van de toren één travee is ingestort, dus dat hieronder het Catharina-altaar en het glas van Calis te situeren zijn. Aan de noordzijde is alleen de meest westelijke dwarskap bemonsterd en die is in 1514 gedateerd. Hier zouden we aansluitend de tweede, derde en vierde kap nog eens moeten onderzoeken en dateren. De verwachting is namelijk dat aan de noordzijde ten minste twee, mogelijk drie traveeën zijn ingestort. Hier hebben twee 'pilaernen' het begeven, waarmee waarschijnlijk de twee vrijstaande westelijke kolommen in de noordbeuk bedoeld wor-

Afb. 4. Plattegrond van de kapconstructies met telmerken, die als volgt gedateerd zijn: sacristie aan de zuidzijde 1397-'98 (d), kooromgang 1405 (d), koor 1405 ± 6 jaar (d) met wijding in 1412, dakruiter op het koor 1413 (d), schip 1424 (d), westelijke traveeën schip 1513-'15, zijbeuken 1500 ± 5 jaar (d) en vernieuwingen daaraan in het westen met hout dat in de winter van 1513 op 1514 (d) is gekapt (tekening A. Reinstra RDMZ, 1997)

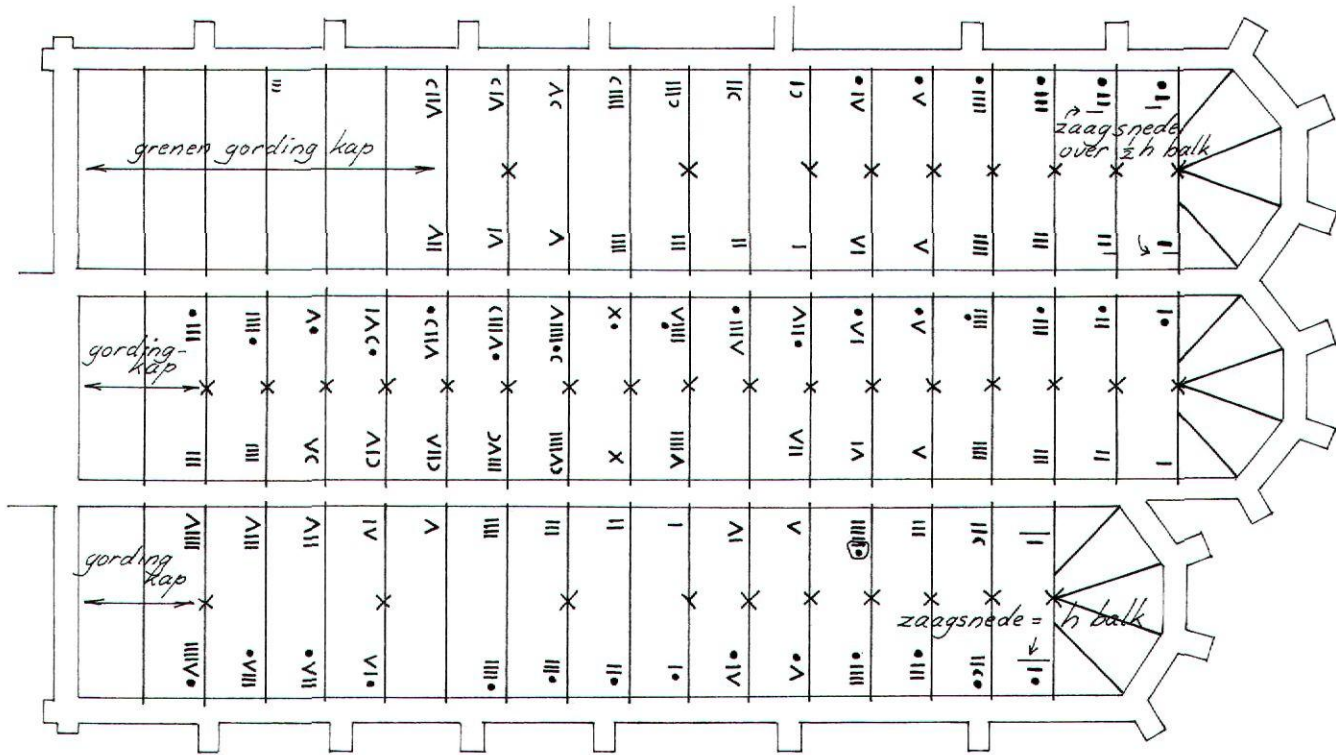
den en dien ten gevolge zes gewelfvakken zijn meegesleurd. Dit valt niet direct af te lezen aan te telmerken in de bovengesloten kappen: het is een vrij complex systeem van gesneden merken die in de fase rond 1500 al gehakte toevoegingen kennen.¹⁴ De mogelijk herstelde kolommen (van zandsteen) in de zijbeuken moeten nauwkeuriger bekeken worden. In ieder geval heeft men na het opruimen van de torenromp de kolommen van de middenbeuk doorgetrokken tot aan de nieuwe westgevel met het portaal. Het uiterst westelijke zuilenpaar van de hoofdbeuk draagt nummers op de blokken, vergelijkbaar met de andere kolommen in het schip. Dit kan dus het koppel geweest zijn waarmee het schip tot dan toe in het oosten aansloot op het oudere koor, thans midden in het transept.¹⁵

Op het schilderij zien we zowel de aanzet van het nieuwe transept¹⁶ als de oude toren staan. Het één lijkt het ander uit te sluiten. Met het 'openen' van de middenbeuk en het verplaatsen van het kolommenpaar was de weg vrij voor de aan-

sluiting van de beoogde transeptarmen, tevens voor het realiseren van een kruisvormige plattegrond, gelijktijdig het helen van de wond tengevolge van de ingestorte toren. Men kan ook zeggen dat het 'offer' van de bloedrode, bakstenen toren ten goede komt aan een stralend witte (natuurstenen) lichtbeuk en kruisarm.

De Michaelstoren in Zwolle

De houten spits op de toren van de aan Michael gewijde driebeukige hoofdkerk van Zwolle werd op 5 mei 1548 getroffen door de bliksem en viel op de onderliggende kerkkappen die vervolgens in vlammen opgingen. De stenen gewelven hielden de brand tegen en een maand later werden -onder meer in Kampen- preken en collectes georganiseerd ten bate van de wederopbouw. De huidige eikenhouten kappen dateren grotendeels van circa 1548 (d, dendrochronologisch). De nummering van de spanten loopt van oost naar west met halver-

Afb. 5. Plattegrond van de kappen op de Grote- of St. Michaelskerk in Zwolle waarop de positie van de spanten met hun telmerken schematisch is weergegeven (tek. auteur 1979)

wege een hertelling boven de zuid- en noordbeuk (afb. 5). Boven de middenbeuk ging vanaf het strijkspant tegen de torenromp een tegenlopende nummering in oostelijke richting. Er zijn zowel gesneden, als gehakte en gezaagde tekens gebruikt. Nadat de kerk weer onder dak gebracht was, mocht met keizerlijke goedkeuring in 1553 en gedurende één jaar een loterij gehouden worden ten behoeve van de torenspits. Pas in 1561 kwam het tot uitvoering in opdracht van het stadsbestuur dat zorgde voor de aanstelling van nieuwe (stads)bouwmeesters en twee kerkmeesters, 'gedeputeerden' genaamd en een boekhouding onder stedelijk beheer.¹⁶ Om het initiatief aanschouwelijk te maken, hing men in dat jaar een paneel in de kerk "daer dat schamploien op staet", waarschijnlijk een (niet bewaard gebleven) geschilderd ontwerp zoals dat van de Pieterskerk in Leiden. Aan de torenromp moest nog heel wat gemetseld worden waarvoor men bakstenen, Bentheimer zandsteen en kalk aanschafte. Op 25 januari 1561 werd een nieuwe stads-(bouw)meester Otto Janszoon 'stienmetseler' belast met het herstel van de gebreken voor een dagloon van '7 of 8' Brabantse stuivers: "Des sall hie geholden wesen des morgens ende des avends als hi in der stadt werck is mitten anderen wercklueden up ende aff dat werck tgaene ende treuwlich arbeiden ende guet upsicht darup dragen, alles tot revocatie des raedes...". Meteen al werd een flinke hoeveelheid hout gekocht in het naburige Hasselt: 63 'balcken, klein ende groet' van 'een vrouwe van Oldenzaell' en eenzelfde partij van 31 stuks van

Henrick Bleck. Later zou men opnieuw hout kopen in Hasselt maar ook in Deventer waar tevens leien en kalk ingeslagen werden en in Amsterdam waar de nodige daksporen, wagenschot en grenen planken: 'Noertsche' en 'Meijburger dheelen' vandaan kwamen. De balken voerde men over het water naar de kraan, daarna met een 'holtwaegen' naar de vooraf schoongemaakte Blijmarkt waar de stedelijke timmerloods stond en de onderdelen van de spits pasklaar werden gemaakt (zoals gebruikelijk van telmerken voorzien, maar dit wordt niet expliciet genoemd). Voor de klus werd meester timmerman Jelis Krynszoon aangetrokken, voordien in Groningen bezig, waar zijn 'rietschap ende anders' nog lagen. Mr. Jelis zou een riant dagloon van 12 stuivers ontvangen; zijn zes knechten de helft.¹⁹ Om hem over de streep te halen, schonk de stad 4 daalders 'tot syner teringe', 13,5 kwarten wijn tijdens de onderhandelingen in het stedelijk wijnhuis en daags daarna nog eens twee kwarten in de schrijfkamer waar het één en ander contractueel werd vastgelegd. Meester Otto, de 'stadt stienmetseler', bedong kort daarop een dagloon van 10 stuivers en voor zijn drie knechten 8 stuivers.¹⁸

Nadat er bovenin nog een luik ('venster') was toegevoegd hebben de gedeputeerden op 19 november 1562 "dat werck offte die spitze (soe mr. Jelis sachte dat vollenbracht ware) mit allen vlijte besichtiget, und befunden dattet zelve werck, nae vermoegen der verdrach cedell, daarvan wesende, genoichsam gemaickt und vollenbracht weer". De knechten

ontvingen vervolgens voor de 'meijboom ende voer den afftocht' zes Carolus gulden en Jelis, 'sich beclagende', nog eens 42 goudgulden plus 10 Carolus guldens voor de 'spanroeden' waarvan hij zei dat ze hem toebehoorden.

Daarna gingen loodgieters en leidekkers aan de slag en in 1564 kon Johan Leiendecker tenslotte de "weerhaene op Sancte Michiels Thoren" zetten.

Op 23 juni 1606 sloeg 's nachts echter opnieuw de bliksem in de -naar men schrijft- 573 voet hoge toren en vielen de klokken naar beneden. In 1608 was de schade hersteld, maar in 1669 kwam de genadeklap: "Op een maandag den 7 Julius omtrent een uur of half twee na de middag van 't jaar 1669 voor de derde mael op dit schoone werk sloeg de blixem in de spitze regt onder de pijn-appel. En het duurde wel tot drie uren eer men de vlam of vuur zag; maar in 't begin rookte 't alsof men had een kaarse uitgeblasen; daarna begost al sterker en sterker te roken, want daar waren er die het venster 't welk boven in de spitze was, hadden geopent. Dit venster stont in 't noorden en de wint ook noorden zijnde begost 't houtwerck zeer schrikkelijk te branden en quam er een grote

Afb. 6. Grote Markt hoek Luttekestraat, gevelsteen met hondje dat in 1669 slachtoffer werd van de vallende torenspits (foto Th.J. de Vries ca. 1972)

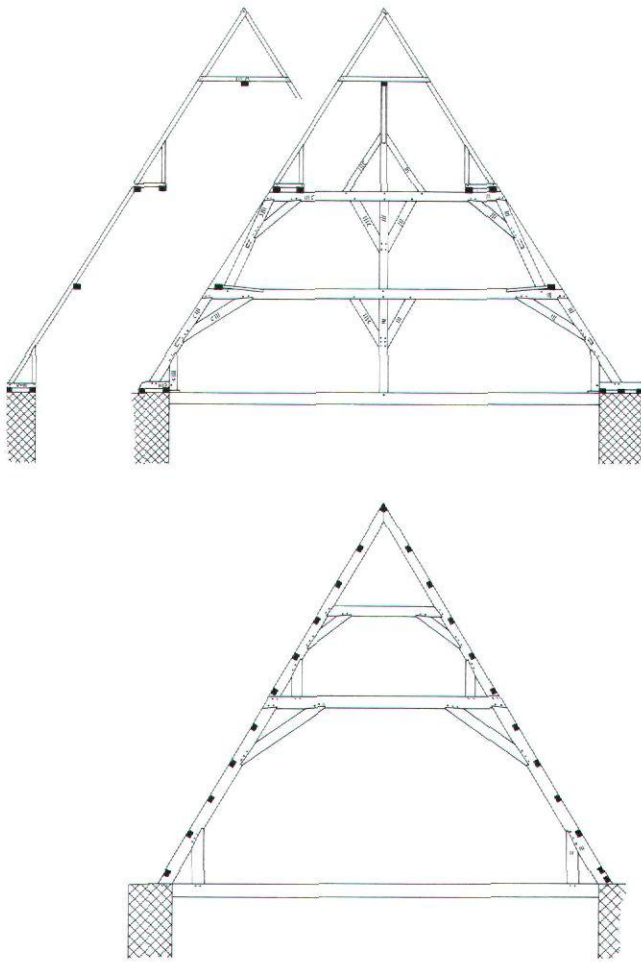
angst en benoutheid onder het volk" (dagboek Johannes Cattenbelt).²⁰

Wonderwel raakte bij het neerkomen van de spits niemand gewond. Enkel een hondje werd verpletterd waarvoor men in het hoekpand aan de Grote Markt een gedenksteen heeft aangebracht (afb. 6). Er kwam een tijdelijke, platte afdekking op de torenromp en stadsbouwmeester Abraham de Cock –die later de toren van de A-Kerk in Groningen bekroonde- ontwierp een balustrade van Bentheimer steen. December 1682 stortte de kennelijk niet stabiele westgevel van de toren in en enkele dagen later ook de rest waarbij de kerkdaken werden getroffen. Men probeerde de stompen muurwerk omver te trekken: "zoo sloeg men een touw om dat overgeblevene muurwerk om dat neder te trekken. Ik hebbe er ook aan getrokken en trekkende brak het touw en wij vielen alle ter neder, ende rigde niets uit". (Johannes Cattenbelt).

De Zwolse schilder Jan Grasdorp legde de verschillende stadia van de ramp vast (afb. 7). Daarna zijn aan de westzijde de kappen van de kerk hersteld en voorzien van eindschilden. Boven de zuid- en middenbeuk hoefde telkens maar één

Afb. 7. Jan Grasdorp (1642-1686), deels ingestorte torenromp Michaelskerk Zwolle op 17 december 1682 (dia auteur van origineel in Stedelijk Museum Zwolle)

Afb. 8A. Dwarsdoorsnede van de eikenhouten kappen die na de brand in 1548 op de Grote of St. Michaelskerk te Zwolle zijn geplaatst; B. Grenen gordingskap op die delen van de Zwolse Michaelskerk die in 1682 door de instorting van de toren getroffen werden (tekeningen auteur 1979)

nieuw spant aangebracht worden, maar boven de noordbeuk, de zijde waar ook het hondje omkwam, ging het om twee en een halve travée (zie afb. 5). De nieuwe dakvlakken sloten onder dezelfde hellingshoek naadloos aan op het oude werk. De eiken kappen van 1548 bestaan uit dubbele jukken met flieringen en een hanebalkfliering (afb. 8A) terwijl de vernieuwingen van 1683 geheel in grenen, vrijwel zonder (gehakte) telmerken zijn uitgevoerd als gordingspant met een voor die tijd kenmerkende A-vorm in de top (afb. 8B). Dankzij deze constructieve verschillen tekenen de inslagen zich tot op de dag van vandaag zeer duidelijk af.

De stadsbranden van Roermond en de Kartuis

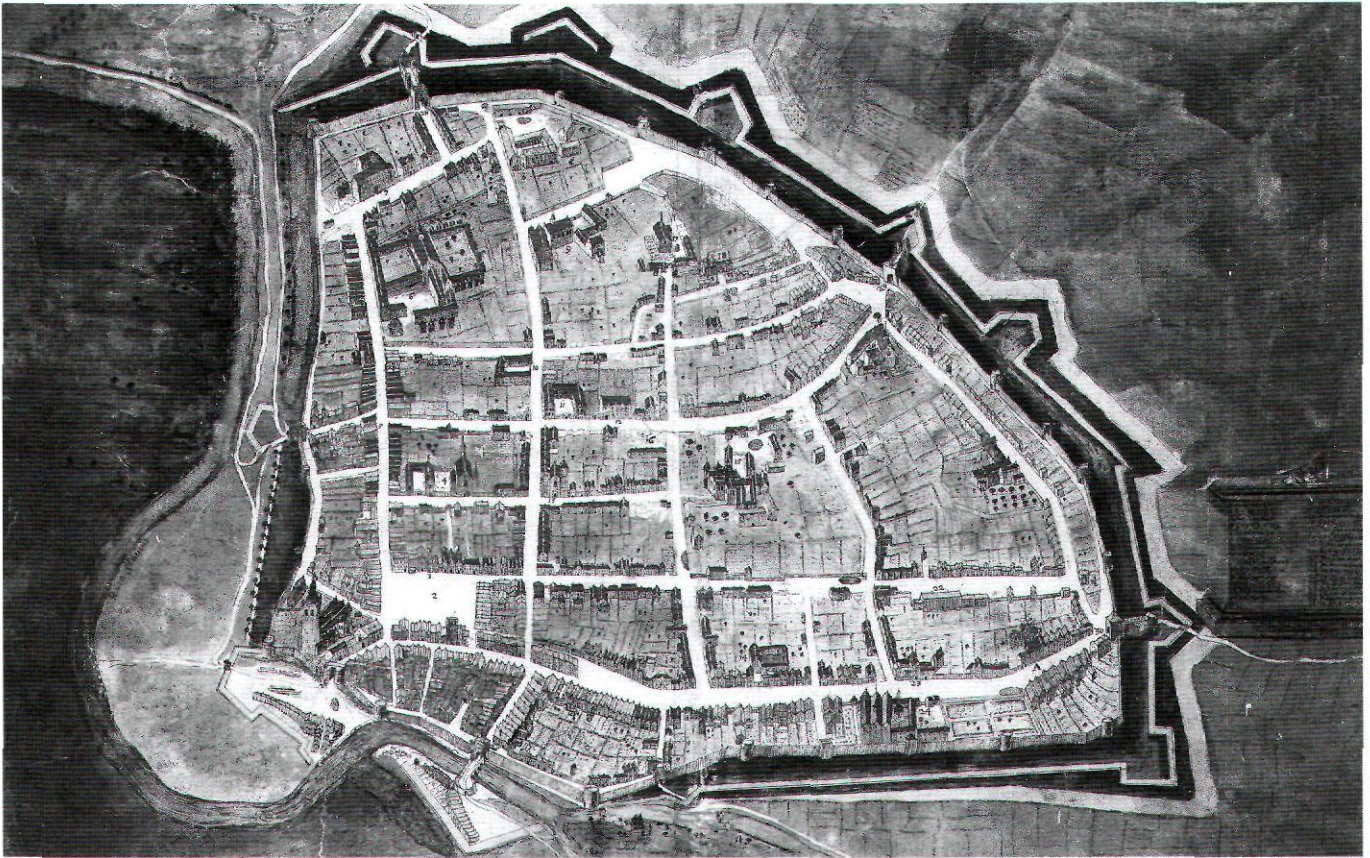
Roermond is zowel in 1554 als 1665 getroffen door een omvangrijke stadsbrand. Daarmee is niet gezegd dat de hele stad in as lag. Verschillende parameters zijn inzetbaar om dat

te verifiëren waarvan dendrochronologisch onderzoek in kapconstructies er één is. De geschilderde kaart van Herman Janssens uit 1671 toont de gevolgen van de stadsbrand van 1665. Janssens kleurde de verbrande kappen rood en de ongeschonden daken blauw (afb. 9). Een directe vergelijking met de kappen van nog aanwezige gebouwen is dan mogelijk. De Minderbroederskerk aan de westzijde van Roermond toont duidelijk drie parallelle, blauw gekleurde daken. Daarmee is niet gezegd dat zij ook de stadsbrand van 1554 overleefden. Dendrochronologisch onderzoek toonde echter aan dat de kap op het koor uit 1509 (d) dateert.²¹ Een soortgelijke situatie doet zich voor in de vlakbij gelegen eenbeukige Begaardenkapel waarvan de kap zelfs tot 1378 (d) terug gaat. Wat de (vrijstaande) Munsterkerk betreft, was het verloop van de geschiedenis dramatischer. Op de kaart van Janssens zien we rode daken. Dankzij dendrochronologisch onderzoek in 2000 is inderdaad vastgesteld dat zowel het hout boven de centrale koepel als dat van de spanten in de koorabsis gekapt is in het najaar c.q. winter van 1665, dus beschikbaar was in het jaar 1666.

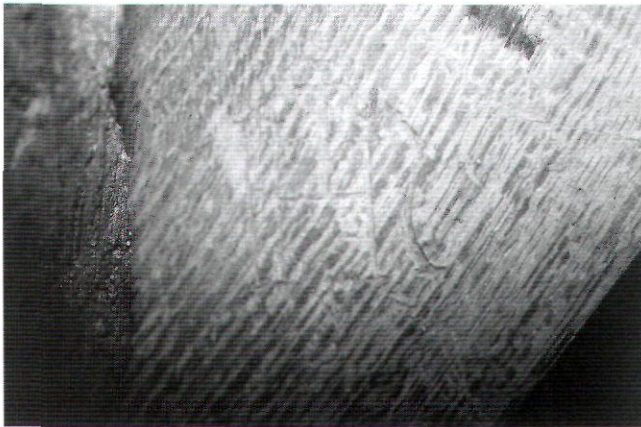
Meer recent is een omvangrijk bouwhistorisch onderzoek in de voormalige Kartuis en Caroluskapel begonnen dat wordt uitgevoerd door bouwhistoricus Birgit Dukers. De kaart van Janssens laat zien dat daar in 1665 alles verbrand is. Dat klopt, want het hout van alle eiken spanten op de kerk is voorzien van gehakte telmerken en dateert van 1666 (d). Een enkel stuk vertoont brandsporen maar die gaan niet door op de uit 1666 daterende balken waar ze tegenaan zijn gezet. We hebben gepoogd een geblakerd onderdeel dendrochronologisch te dateren, maar dat lukte niet wegens te weinig ringen. De verwachting was namelijk, dat het stuk minstens zo oud moest zijn als de brand van 1554, toen bijvoorbeeld ook een gewelf in de kapittelzaal werd gebouwd (1556). Het geschroevde stuk eikenhout bevindt zich aan de zuidzijde, opgenomen in het achtste spant vanaf het westen. Een timmerman heeft daarin de letters IHS gekapt (afb. 10). De S is omgekeerd en op de H staat een kruis en daaronder drie streepjes, een verwijzing naar de spijkers waarmee Christus aan het kruis genageld werd. IHS is ook het motto van de Jezuïeten: In Hoc Signum.²² Behalve als vrome verwijzing gaat het hier wellicht ook om een bezegeling of bezwering van het kwaad waaraan het klooster eerder ten prooi viel.

Herbouw van kappen na calamiteit

Dit was slechts een kleine greep uit vele voorvallen en calamiteiten die nog steeds aan gebouwen zijn af te lezen. Een indicator voor brand is bijvoorbeeld ook een rozerode verkleuring van natuursteen, te zien aan de zuidmuur van de kerktoeren in Enschede, gevolg van de eerder genoemde brand in 1862. Soms zijn er inslagen van projectielen herkenbaar in gevels, of binnen een gebouw, bijvoorbeeld in de kerkkappen van de Franciscanen te Weert waar zowel de houtconstructies als een borstwering geraakt werden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Gelukkig is daar geen brand uitgebroken. Een storm kan ook verwoestend zijn, maar laat in het gunstig-

Afb. 9. Roermond, kaart van Herman Janssens uit 1671 waarop de gevolgen van de stadsbrand zijn weergegeven, linksboven de Kartuis, rechtsonder de Minderbroeders (repro Gemeentearchief Roermond)

Afb. 10. Caroluskapel Roermond, spant 8 vanaf het westen: door brand aangetast stuk hout met de letters IHS (foto auteur 2004)

ste geval nog wat hout liggen dat hergebruikt kan worden. Een orkaan verwoestte het schip van de Utrechtse Dom in 1674, maar van herbouw kwam het niet. Niet ver daar vandaan ligt het Groot Kapittelhuis, de huidige Aula van de Universiteit Utrecht. Er werd aan gebouwd in 1462-'67 en het kreeg later in die eeuw netgewelven.²³ Hoewel er geen ver-

meldingen bekend zijn, lijkt de kap in de 17de eeuw te zijn aangepakt. Dit blijkt uit de gehakte telmerken, naast oudere exemplaren, uit toegevoegd zwaar grenenhout, uit niet-functionele verbindingen en vooral uit de niet al te steile dakhelling. Hoewel er in de 19de eeuw stevig is gerestaureerd door P.J.H. Cuypers, dient men rekening te houden met mogelijke wederopbouw na de orkaan.

Stormschade tekent zich duidelijker af in de kap van de 14de-eeuwse hoofd vleugel van het Duitse Huis in Utrecht waarvan ook op schrift bekend is dat de orkaan schade veroorzaakte.²⁴ De 14de-eeuwse gespannen met beoogd tongewelf bleven in het oostelijke gedeelte staan, terwijl de westzijde omvergeblazen werd. Bruikbare onderdelen herbruikte men zo veel als mogelijk, samen met toegevoegd nieuw grenenhout. De dakhelling van het herbouwde deel is geringer dan die in het oosten, hetgeen resulteerde in een opvallende sprong halverwege in de noklijn. Misschien koos men voor een lagere kap omdat de verbindingen aan de uiteinden waren afgebroken en zo alleen korter hout beschikbaar was.

Als laatste dient vermeld te worden dat men na een calamiteit soms opvallend conservatief herbouwde, dat wil zeggen exact kopieerde wat er voordien stond. Dendrochronologisch dateren is dan gewenst om uitsluitel te verschaffen. Dit besef

Afb. 11. Tongewelfconstructie op de voormalige kapel van de Witte Nonnen (Dominicanessen) in Leiden, thans Academiegebouw van de Universiteit Leiden herbouwd na brand in 1616 (foto auteur, 15.12.2006)

kwam pas laat bij de 14de-eeuws aandoende eiken kappen op de Buiten- of O.L.V. Kerk in Kampen, waarvan bijvoorbeeld de onderste haanhouten doorlopen over de flieringen (zoals bij de kapel van de Begaarden in Roermond). Toch is het houtwerk in Kampen niet veel ouder dan 1607 toen –net als in Leiden– de toren van de kerk instortte.²⁵

Bovenin het Leidse Academiegebouw bevindt zich een kapconstructie met gewelfribben ter plaatse van de spanten, bedoeld om er een houten tongewelf van te maken en uitgevoerd in zeer fijn eikenhout met overal pen-en-gatverbindingen (afb. 11). Zo'n kap hoort onlosmakelijk bij een kloosterkapel waarmee het hier begonnen is. Toch weten we uit de bronnen dat het om volledige nieuwbouw gaat, kort na een brand van 1616.²⁶ Net als in Kampen staan hier en daar –maar niet erg opvallend– gehakte telmerken, die jonger zijn dan de gesneden exemplaren. Onder de zoldervloer, in de noordoostelijke hoek van het Academiegebouw, bevinden zich boven

Afb. 12. Academiegebouw Universiteit Leiden, gotisch sleutelstuk van grenenhout, in 1616 aangebracht onder de zoldervloer, boven de Senaatskamer (foto auteur 2004)

het getoogde plafond van de Senaatskamer enkele onbehandelde 'gotische' sleutelstukken van grenen (afb. 12), een houtsoort die voor deze doeleinden pas vanaf het begin van de 17de eeuw werd toegepast. Hier verloochent de tijd zich voor de kenner tenminste niet.

Noten

- ¹ Deze reeks begon in 1980 met de stad Zwolle, de thuisbasis van Uitgeverij Waanders. Onder redactie van H. Prins en J. Louwven schreef H.R. Kamphuis in dat jaar *750 jaar Zwolsen, Zwollenaren en hun rampen. Ach lieve tijd* 3, Zwolle [1980], 57-80.
- ² R. Meischke, 'Huizen en keuren', *Rotterdam Papers* II, Rotterdam 1975, 89-116. Zie ook D.J. de Vries, 'Middeleeuwse pannen', *Restauratievademecum*, Dakpan 03, 's-Gravenhage 1988, 1-14.
- ³ G. Elderink, 'Enschede', in: G.A.J. van Engelen van der Veen, G.J. ter Kuile en R. Schuiling (red.), *Overijssel*, Deventer 1931, 745-773, 766.
- ⁴ D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht*, Utrecht 1994, 81.
- ⁵ J. Beisterveld en A.A. Kok, *Het monumentale dak*, Amsterdam 1948, 35 (Heemschutserie).
- ⁶ J.J.M. Timmers, *In het voetspoor van Ph.J. van Gulpen*, (1792-1862), Kalender van DSM Heerlen 1978, 46.
- ⁷ D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (2)', *Bulletin KNOB* 87(1988), 71.
- ⁸ Hoewel het schilderij niet exact gedateerd is, en het transept waarvan de kap uit 1539(d) dateert nog in aanbouw is, hoort de toren er wel bij, gezien de oorspronkelijke L-vormige opzet van het paneel, zie M. van Gelderen, 'Gezicht op de Sint Pieterskerk te Leiden. Kopie of origineel?', in: P. van den Brink en L.M. Helmus (eds.), *Album Discipulorum. J.R.J. van Asperen de Boer*, Zwolle 1997, 74-82 (met dank aan Eloy Koldewey) en H. Janse, *De lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen*, Zaltbommel 1969, 44.
- ⁹ J.J. Orlers, *Beschrijving der stad Leyden, behelzende...*, deel I, Leiden 1781, 100 e.v. De auteur zegt hier dat het om de nacht van donderdag op vrijdag op de 5de dag van maart gaat maar direct daarna dat het de eerste maart was.
- ¹⁰ D.J. de Vries, 'Holz und Naturstein als Träger baugeschichtlicher Informationen. Die Pieterskerk in Leiden', *Koldewey-Gesellschaft. Bericht über die 39. Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bau-forschung vom 15. bis 19. mai 1996 in Leiden*, Karlsruhe 1998, 30-39.
- ¹¹ B. van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden*, Utrecht 1992, 20.
- ¹² Hoewel houtmonsters zijn genomen, is de dendrochronologische datering hiervan niet gelukt.
- ¹³ Regionaal Archief Leiden, SA, inv.nr. 592. Tresoriersrekening 1513, fol. 68. Met vriendelijke dank aan J.F. Dröge Leiden.
- ¹⁴ Opmerkelijk is dat juist de meest westelijke kappen uit 1514 zowel noord als zuid enkel gesneden telmerken dragen (dus qua nummering wat 'ouderwets' zijn), hetgeen ook voor de tweede kap aan de noordzijde geldt maar niet voor de derde waar gehakte toevoegingen (en X opduiken).
- ¹⁵ Onder de plaats waar in de kap spant I van het schip staat. Deze aannemelijke suggestie doet Van den Berg 1992, p. 23, het is echter het meest westelijke koppel dat dan verplaatst is en niet het voorlaatste dat veel meer een allegaartje met dünnere steenlagen met verschillend hergebruikt materiaal en kapitelen die zijn aangevuld. Zie ook De Vries 1998, noot 6 p. 33.
- ¹⁶ De kap kwam pas in 1539 gereed, nog later het beschoot waarop het jaartal 1565 staat en dat gebrekkig aansluit op de doorlopende ton van de middenbeuk.
- ¹⁷ De Vries 1994, 39, 121, 151, 246 en 247, zie ook G.A. Zwolle, inv. nr. AAZ01-4059.
- ¹⁸ Johan Moll, Henrick van Leuwerden, Jacob van Campen, Jan van Nimwegen, (an)Anthonis van Campen en Joest van Utrecht: 'holsaegers' verdienden 6 st.br. per dag.
- ¹⁹ Marten Hermssz., Adriaen Derricks en Henrick van Dorth, later: Adam of Daen van Harderwijk; opperknechten zoals Cornelis van Amerongen verdienden 4 st. per dag.
- ²⁰ Citaten bij: Kamphuis 1980, 61-63 en J. ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*, Zwolle 2005, 318-322.
- ²¹ Hier heeft de auteur in 1999 geboord en de resultaten zijn verrat in het artikel van Th. Coomans, 'De middeleeuwse bedelordearchitectuur in Nederland', *Bulletin KNOB* 101(2002), 182, hoewel niet de zijbeuken maar het koor gedateerd is. Daarnaast is stijl III van de dakruiter gedateerd: voorjaar 1644, dus ook van vóór de brand in het jaar 1665.
- ²² Zie voor achtergronden van het IHS-teken D.J. de Vries, 'Boetepredikers en de IHS-rage op gebouwen', *Bulletin KNOB* 103(2004), 91-105.
- ²³ E.J. Haslinghuis en C.J. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965, 478-489 (Geïllustreerde Beschrijving).
- ²⁴ A. Graafhuis en D.P. Snoep, *1 augustus 1674. De Dom in puin*, Utrecht 1974, 24 (Catalogus Centraal Museum)
- ²⁵ D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd', *Bulletin KNOB* 89(1990), 21.
- ²⁶ Idem, *Verbrokkeld verleden*, Leiden 2001, 9 (inaugurale rede Universiteit Leiden)

Een fraij gezicht, het Leidsche huis in de 17de eeuw

Een poging tot typologiesering

Edwin Orsel

Inleiding

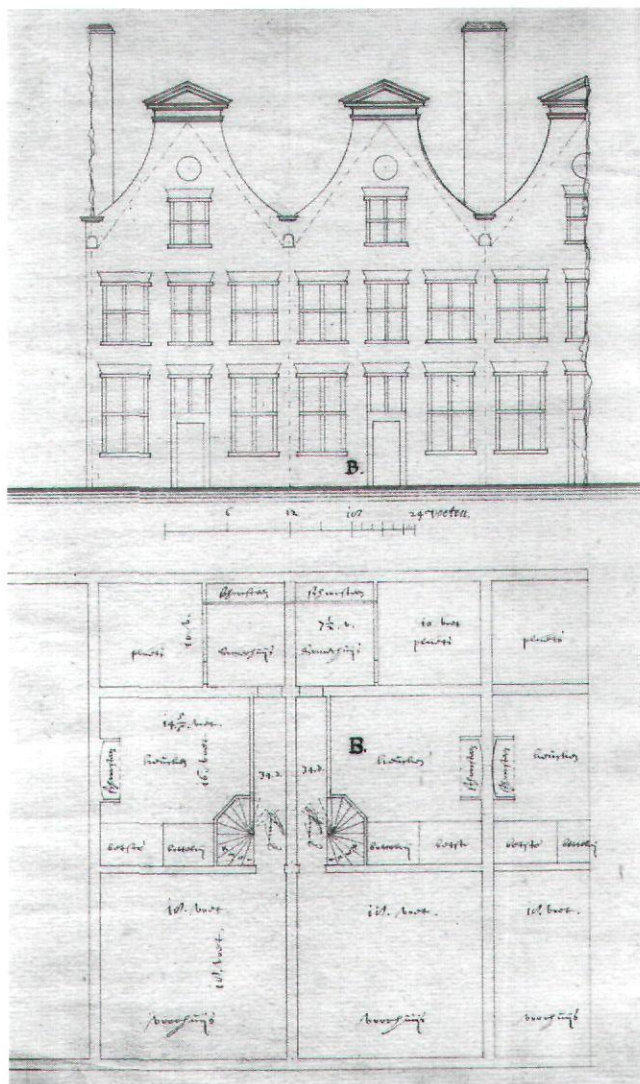
Seriebouw? Doorsneewoning? Rijtjeshuis? Dit artikel handelt over een veelvuldig toepast huistype in het 17de-eeuwse Leiden. Het is een resultaat van circa vijf jaar bouwhistorisch onderzoek door de auteur, verbonden aan het bureau Monumenten en Archeologie (M&A) van de gemeente Leiden. Het onderzoek poogt systematisch een intergraal beeld te vormen van de bouwkundige erfenis die Leiden rijk is. Het recente bouwhistorische onderzoek in Leiden richt zich minder op de gevels, maar voornamelijk op wat zich er achter bevindt.¹ Uit vele onderzochte panden komt een specifiek beeld naar voren van een algemeen toegepast huistype, met name in de 17de eeuw.² Dit artikel tracht een samenvattend overzicht daarvan te geven.³

Voor de onderbouwing van de gegevens is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van onderzochte panden uit de 17de-eeuwse stadsuitbreidingen.⁴ Daarnaast zijn ook objecten betrokken uit andere stadsdelen die in dezelfde periode of bouwtrant zijn gerealiseerd.

Overigens is het stringent denken in huistypologieën enigszins achterhaald. Dit komt duidelijk naar voren in de overzichtswerken van Vereniging Hendrick de Keijser. Zo werd in het *Het Nederlandse Woonhuis* een zeer geordende typologie doorgevoerd, die in de opvolgende reeks *Huizen in Nederland* door dezelfde auteurs niet meer zo streng werd gehanteerd.⁵ Een huistype is dus een meer algemeen voorkomende verschijning, maar er zijn wel degelijk variaties aanwezig.

De aanleiding tot een nieuw huistype

Na de reformatie en het bekende ontzet in 1574 brak er een periode van voorspoed voor de stad Leiden aan. Door de toestroom van vele immigranten, voornamelijk verdreven uit de zuidelijke Nederlanden, raakte de stad al snel te klein. Om tegemoet te komen aan de woningnood werd de stad in 1611, ten tijde van het Twaalfjarig Bestand, voor het eerst sinds tijden weer grootschalig uitgelegd, en wel aan de noordzijde en noord-westzijde.⁶ Daarop volgden nog twee uitbreidingen: pas in 1644 aan de noord-oostzijde en vervolgens in 1658 aan de oostzijde.⁷ Met die uitbreidingen bereikte de stad de huidige omvang binnen de singels.

Afb. 1. Ontwerptekening uit 1643 van Arent van 's-Gravensande. De indeling van dit huis bestaat uit een voor- en achterraimte (respectievelijk 'voorhuys' en keuken met schoorsteen) met daartussen de bedstede, kast ('bottelrij') en het trappenhuis. Aan de achterzijde sluit een achteraanbouw ('somerhuys' met schoorsteen) en een binnenplaats ('plaets') aan (Regionaal Archief Leiden, PV 30824.2a)

De eerste ontwerpen voor de uitbreiding van 1611 waren nog traditioneel-middeleeuws van opzet, sloten aan op het bestaande landschap en waren een logische voortzetting van het bestaande water- en wegenplan.⁸ In het uiteindelijke ontwerp zijn gracht en straat het dominerende en ordenende principe, een motief dat herinnert aan de contemporaine (Renaissance) Italiaanse stedenbouwkundige literatuur.⁹ Bovendien speelde ook de esthetica een rol, zoals blijkt uit de toelichting bij het ontwerp door Jan Pietersz. Dou; "sal ook strecken tot vercierende der stad ..., zoals genoemd ..., gelijk mede fraij gesicht..."¹⁰

De gesloten bouwblokken werden onderverdeeld in kavels van verschillende omvang.¹¹ De uitgezette kavels werden echter groepsgewijs opgekocht door projectontwikkelaars en daarna herverkaveld. Dit heeft er toe geleid dat bijvoorbeeld in 1632 op 870 kavels 1239 huizen werden geteld.

In deze uitbreidingen blijkt redelijk consequent een perceel volgens een bepaald 'standaard' gebouwtype te zijn volgebouwd (afb. 1). Het stadsbestuur had invloed op de bouwwijze door middel van regelgeving (keuren). Algemeen bekend is dat voorschriften ten aanzien van de 'welstand der huizen' werden gegeven, de hoogte der panden en met name het overhellen van de gevels.¹² In de uitbreiding van 1644 werden zelfs complete huizenblokken, inclusief de voorgevels, door de stadsfabriek Arent van 's-Gravensande ontworpen.¹³

Uit verschillende onderzochte objecten valt af te leiden dat naast de toepassing in de 17de-eeuwse uitbreidingen het 'standaard' gebouwtype al eerder is toegepast binnen de oudere stadsommuring. Deze panden zijn zonder uitzondering na 1574 te dateren, zodat de periode van economische voorspoed na het ontzet, met de explosieve groei van de bevolkingsomvang, als katalysator voor de ontwikkeling van dit gebouwtype kan worden beschouwd.

Door de latere teloorgang van Leiden zijn thans nog vele van dergelijke huizen deels of grotendeels bewaard gebleven. Latere aanpassingen betreffen vaak enkel vervanging van de voorgevel en modernisering van het interieur. Hierdoor vormt de huidige bebouwing in de 17de-eeuwse uitbreidingswijken een goede bron voor bouwhistorisch onderzoek naar 17de-eeuwse bouwtradities en -principes. De huizen lijken volgens een toen gangbare en populaire opzet te zijn ontwikkeld. Aan de hand van bouwkundige fenomenen aangetroffen in reeds onderzochte huizen zal hierna in het kort een beeld worden geschetst van een dergelijk standaardtype.¹⁴

De hoofdpzet

De 'standaard' huizen in de 17de-eeuwse uitbreidingswijken blijken in hoofdpzet te bestaan uit een voorhuis met rechthoekige plattegrond aan en haaks op de straat. Hierachter heeft dit voorhuis een binnenplaats en dan twee mogelijke varianten van bebouwing: of een los achterhuis dat via een verbindingsgang met het voorhuis is verbonden, of een vaste achteraanbouw.

Het voorhuis is een zogenaamd 'diep' huis, een haaks op de straat staand gebouw op een rechthoekige plattegrond.¹⁵ Het

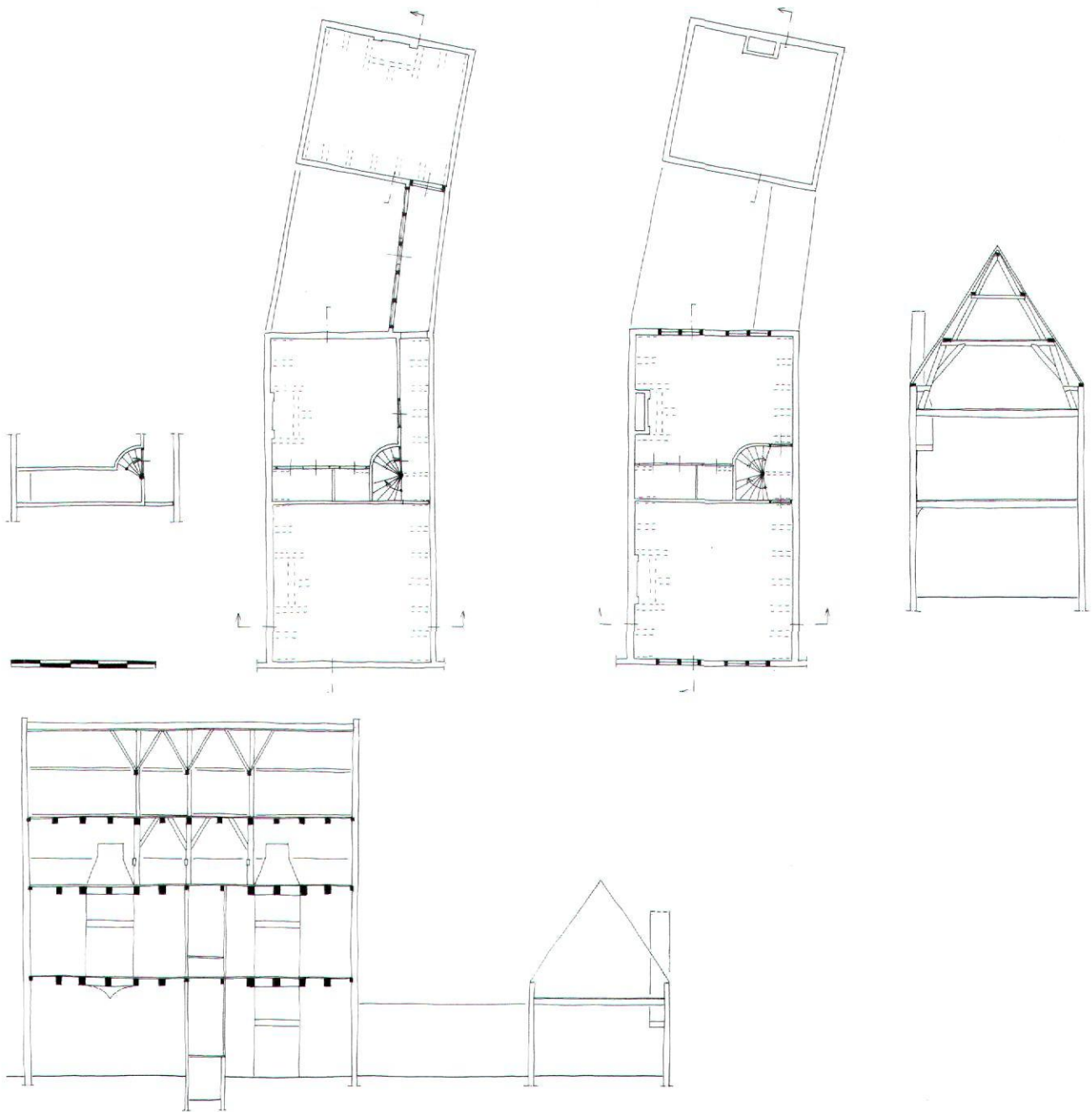
Afb. 2. Herengracht 82, voorgevel gedateerd 1660. De hijsdeur en -balk zijn een latere toevoeging (foto RdMz, foto- en tekeningenarchief)

kent een begane grond met vaak een verdieping en heeft een zolderverdieping onder een zadeldak tussen twee topgevels (afb. 1, 3, 4 en 11).

De constructie van het huis bestaat in het algemeen uit op staal gefundeerde bakstenen muren, de zijmuren zijn gezamenlijk met de burens.¹⁶ Het feit dat de huizen gezamenlijke zijgevels (tussmuren) hebben, geeft aan dat de bij de oudere huizen toegepaste osendrup (een strook van één of meer voet voor de afvoer van water en ter voorkoming van brandoverslag, afkomstig uit de houtbouw) niet meer wordt toegepast.¹⁷

De voorgevel is een veelal een bakstenen trapgevel op vlucht (afb. 2). De entree was centraal gepositioneerd, geflankeerd door vensters (afb. 1 en 2). De achtergevel van het voorhuis is vaak een bakstenen tuitgevel met vlechtingen. De vensters waren houten kruisvensters.

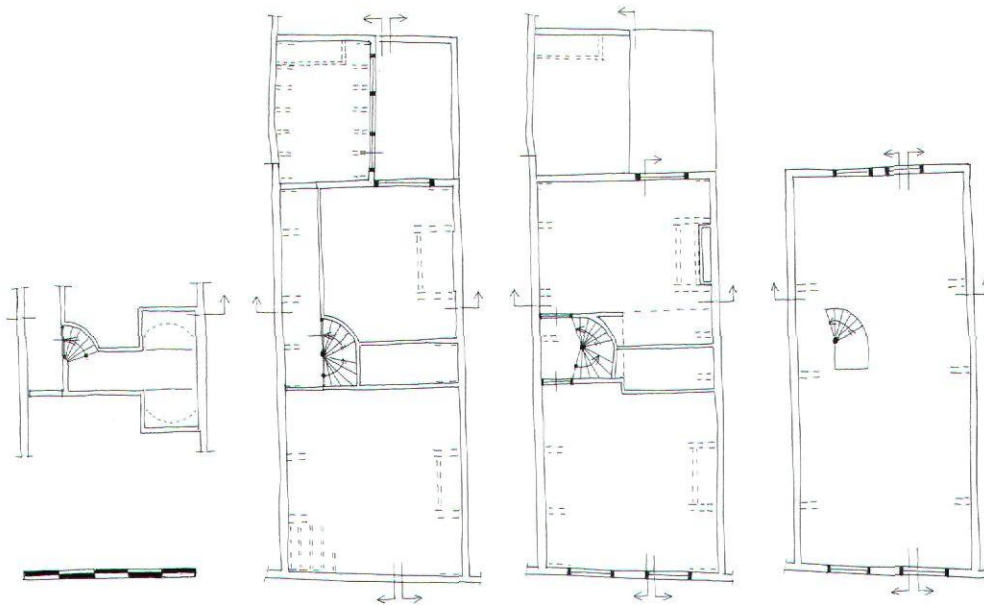
Naast de toentertijd moderne enkelvoudige vloerbalklagen, komen ook huizen voor met een relatief ouderwetse vloerconstructie: samengestelde balklagen, bestaande uit moer- en kinderbinten (afb. 3 en 4).¹⁸ Onder de hoofddragbalken waren vaak consoles met een kenmerkende profilering geplaatst (afb. 5). Overigens kwamen er ook mengvormen voor, zoals bijvoorbeeld geconstateerd in Hogewoerd 185 van

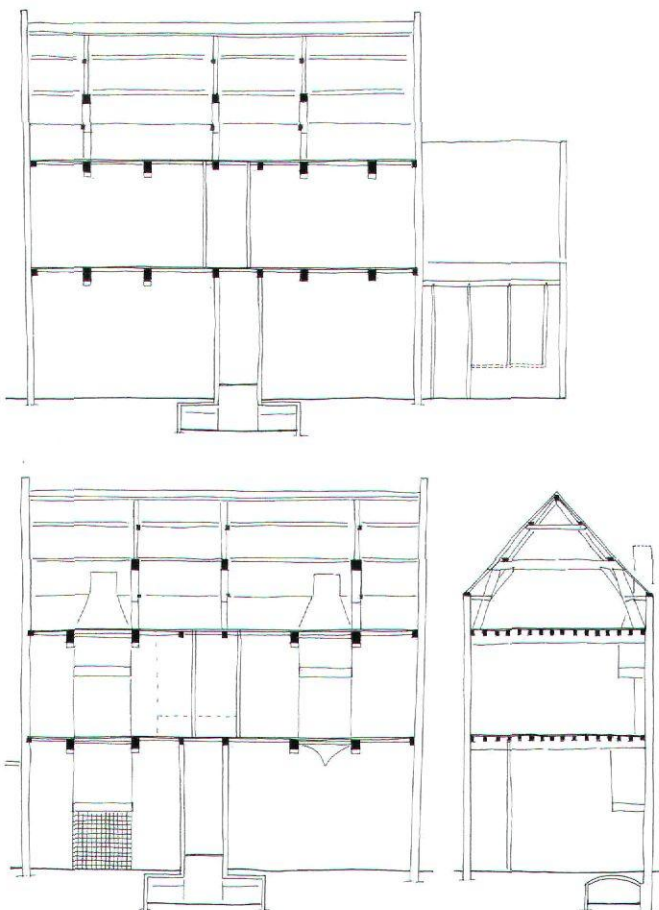
Afb. 3. Nieuwe Rijn 105, een voorhuis van twee bouwlagen met enkelvoudige balklagen. Daarachter een dwars achterhuis met zadeldak. Dit gebouw is gebouwd in de stadsuitbreiding van 1658 (tekening E. Orsel)

kort na 1658, Oude Rijn 43, waarschijnlijk uit de eerste helft van de 17de eeuw en Rapenburg 34 uit 1651 (afb. 6 en 7). De laatste naar het ontwerp van Arent van 's Gravensande, waar voor de representatieve vertrekken een eikenhouten, samengestelde balklaag is toegepast, terwijl voor de bovenste laag een grenenhouten enkelvoudige balklaag gekozen is.¹⁹ Een ander voorbeeld is Herengracht 45 uit circa het midden van

de 17de eeuw waar het voorvertrek op de begane grond een samengestelde balklaag kent, terwijl de daarachter gelegen vertrekken een enkelvoudige balklaag hebben. Daarnaast komen er in materiaal ook mengvormen voor zoals een samengestelde grenen balklaag in Rapenburg 65 uit 1624 en Rapenburg 36 uit 1651, ook naar het ontwerp van Arent van 's Gravensande, of Apotheekersdijk 28 uit de eerste helft van

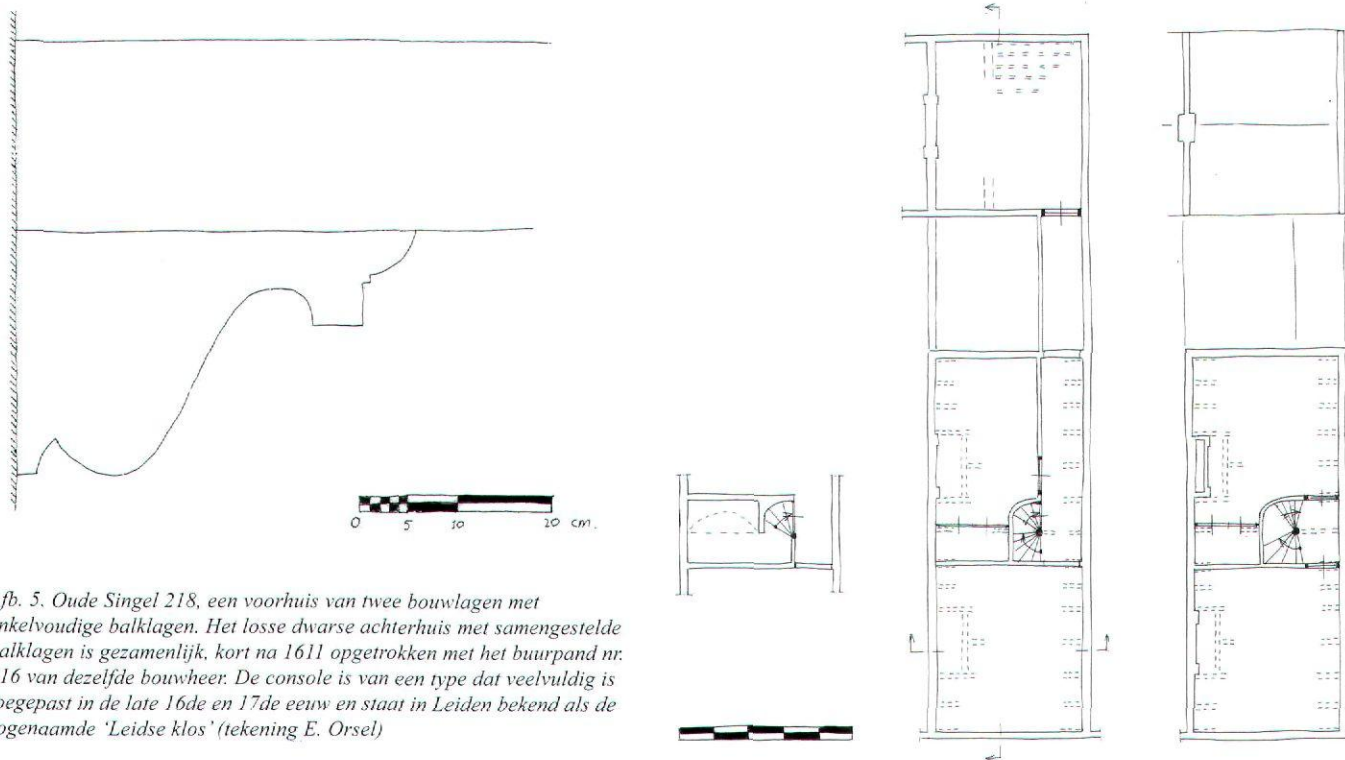
Afb. 4. Nieuwe Rijn 97, een voorhuis, kort na 1658, van twee bouwlagen met samengestelde balklagen. Dit gebouw heeft een achteraanbouw met lessenaarsdak (tekening E. Orsel)

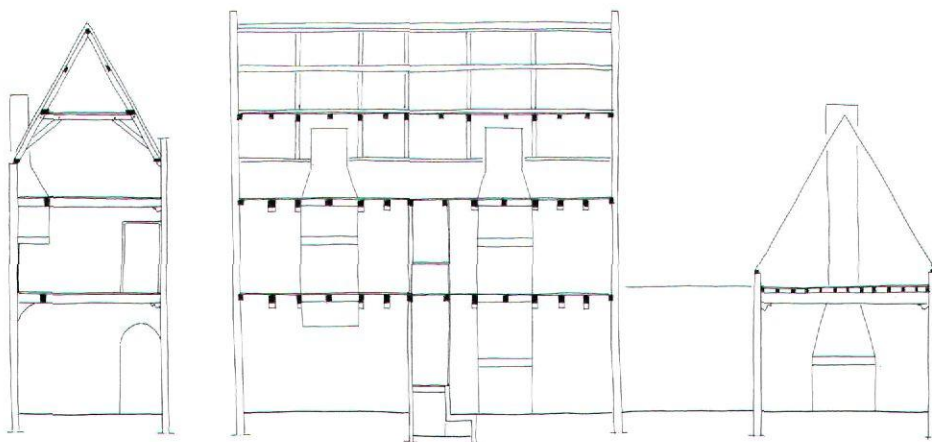
de 17de eeuw.²⁰ Ook varianten met een verdiepingshoutskelet komen voor, zoals Groenesteeg 14 of Botermarkt 11 (afb. 8). Deze zijn tot nu toe alleen nog maar aangetroffen in de oudere stadsgebieden. Uit het voorgaande kan in het algemeen geconcludeerd worden dat waarschijnlijk om representatieve redenen de voorkeur werd gegeven aan samengestelde balklagen, liefst uitgevoerd in eikenhout. Vanwege materiaal-schaarste tijdens de eind 16de-eeuwse / 17de-eeuwse bouwexplosie was eikenhout echter niet in voldoende mate voorhanden. Indien een eiken samengestelde balklaag niet tot de mogelijkheid behoorde, waren er drie opties: een samengestelde balklaag in een combinatie van eiken- en grenenhout, een samengestelde balklaag in grenenhout of een enkelvoudige balklaag, ook in grenenhout. De laatste vorm lijkt verreweg het meest toegepast te zijn (afb. 3, 5, 9, 11 en 14).

De vloerconstructies waren over het algemeen bedoeld om zichtbaar te zijn. De eiken variant was dan vaak ongeschilderd. De grenen balklagen werden daarentegen meest geschilderd, ofwel in een monochrome kleur of met een voorstelling, of in een enkel geval voorzien van een afwerking zoals een (leem-)stucplafond.²¹

De kapconstructies bestaan vaak uit grenenhouten dekbalkspanten met daarop een schaar- of driehoekspannt met spantbalk (afb. 3 en 10).²² In een enkel geval zijn de spantbenen van gekromd eiken, terwijl de rest van de constructie is uitgevoerd in grenenhout.²³ Tussen de spanten zijn vaak hangbalken geplaatst, die de vlieringvloer dragen. Het valt op dat de plaatsing van spanten in samenhang met de balklagen vaak tot onregelmatige afstanden tussen de spanten leidt. Dit hangt samen met het feit dat de plaatsing van de balken rekening houdt met de plaats van het trappenhuis en de rookkanalen van de schouwen.

Afb. 5. Oude Singel 218, een voorhuis van twee bouwlagen met enkelvoudige balklagen. Het losse dwarse achterhuis met samengestelde balklagen is gezamenlijk, kort na 1611 opgetrokken met het buurpand nr. 216 van dezelfde bouwheer. De console is van een type dat veelvuldig is toegepast in de late 16de en 17de eeuw en staat in Leiden bekend als de zogenaamde 'Leidse klos' (tekening E. Orsel)

De indeling van het voorhuis

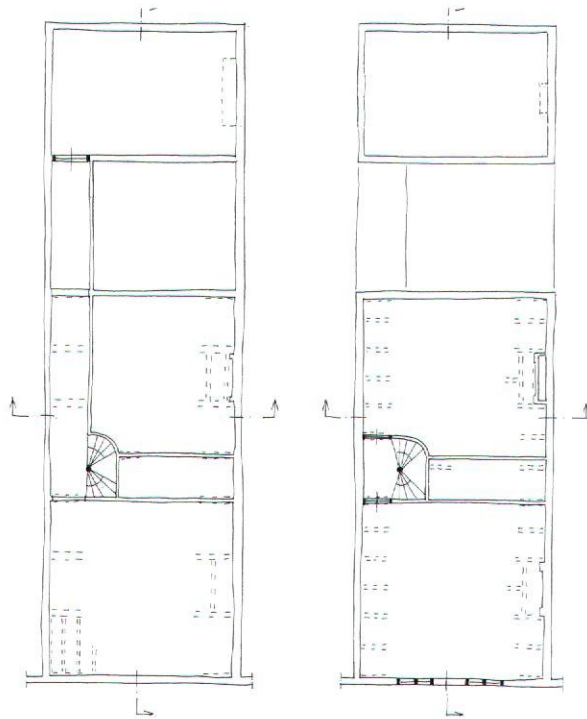
De indeling van de begane grond en eerste verdieping is kenmerkend voor het hier behandelde 'standaard' huis.²⁴ De begane grond van het voorhuis bestaat uit een voor- en achterraimte en daartussen een middenzone en een trappenhuis (afb. 11). Langs de achterraimte of -kamer, ook wel binnenhaard genoemd, loopt een gang die aansluit op de verbindingsgang (afb. 12, 13 en 14).

In de voorruimte ontbreekt in het algemeen een schouw, zodat geconcludeerd kan worden dat het onverwarmde voorvertrek, waar direct vanaf de straat werd ingestapt, een semi-openbare functie had, bijvoorbeeld als winkel of werk-

plaats (afb. 12 en 14). In Leiden met zijn lakenindustrie ligt voor de hand te denken aan een werkruimte met één of meer weefgetouwen, maar vele andere ambachten zoals bijvoorbeeld mandenmaker, schoenmaker of naalden/speldenmaker kunnen zijn uitgeoefend in de voorruimte. Deze functionele opzet komt al voor bij de oudere laat-middeleeuwse huizen elders in Nederland.²⁵ De voorruimte werd in die tijd benoemd als voorhuis (afb. 1). Deze term wordt in dit artikel over het jongere huistype echter gebruikt voor de bouwmasa van het huis aan de straat. De doorgang van de voorruimte naar de gang is een getoogde opening, een portaal zonder deur (afb. 5 en 12).

De middenzone moet gezien worden als een alcoof/bedste-

de. Onder deze ruimte is een halfverdiept gelegen keldertje aanwezig (afb. 3, 4, 5, 7, 8, 14 en 15). Waarschijnlijk was een diepere kelderaanleg niet mogelijk vanwege de grondwaterstand. Een andere reden kan zijn dat de huizen een functie hadden waarvoor geen grote opslagkelders benodigd waren. Het keldertje, vaak met deels een gewelfje, diende

Afb. 6. Hogewoerd 185, een voorhuis met op de begane grond een samengestelde balklaag en op de verdieping een enkelvoudige balklaag. Het gebouw heeft een dwars achterhuis met lessenaarsdak en stamt van kort na 1658 (tekening E. Orsel)

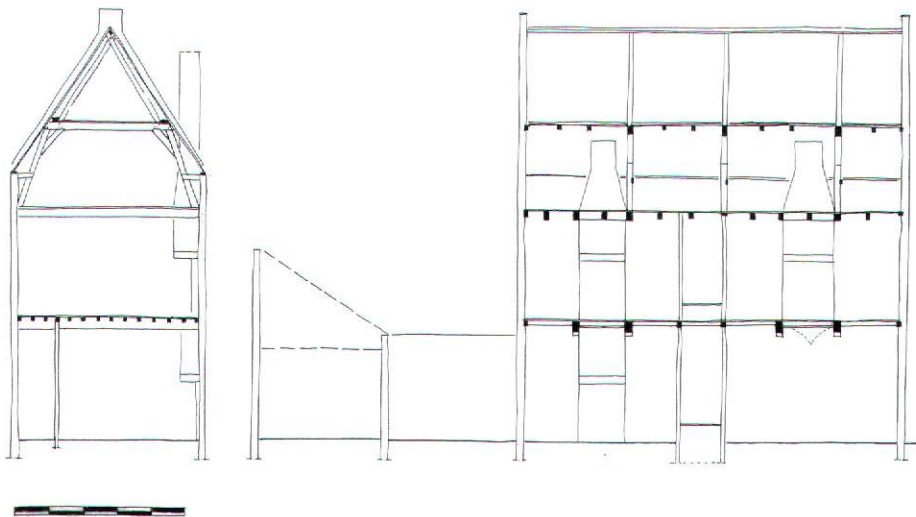
waarschijnlijk als koele donkere bewaarplaats. Op de verhoogde vloer van de middenzone kon dan direct de bedstede worden aangebracht. Deze bevindt zich namelijk altijd ruim boven de normale vloer. De alcoof/bestede was enkel toegankelijk vanuit de achterkamer (afb. 1, 3 en 5).

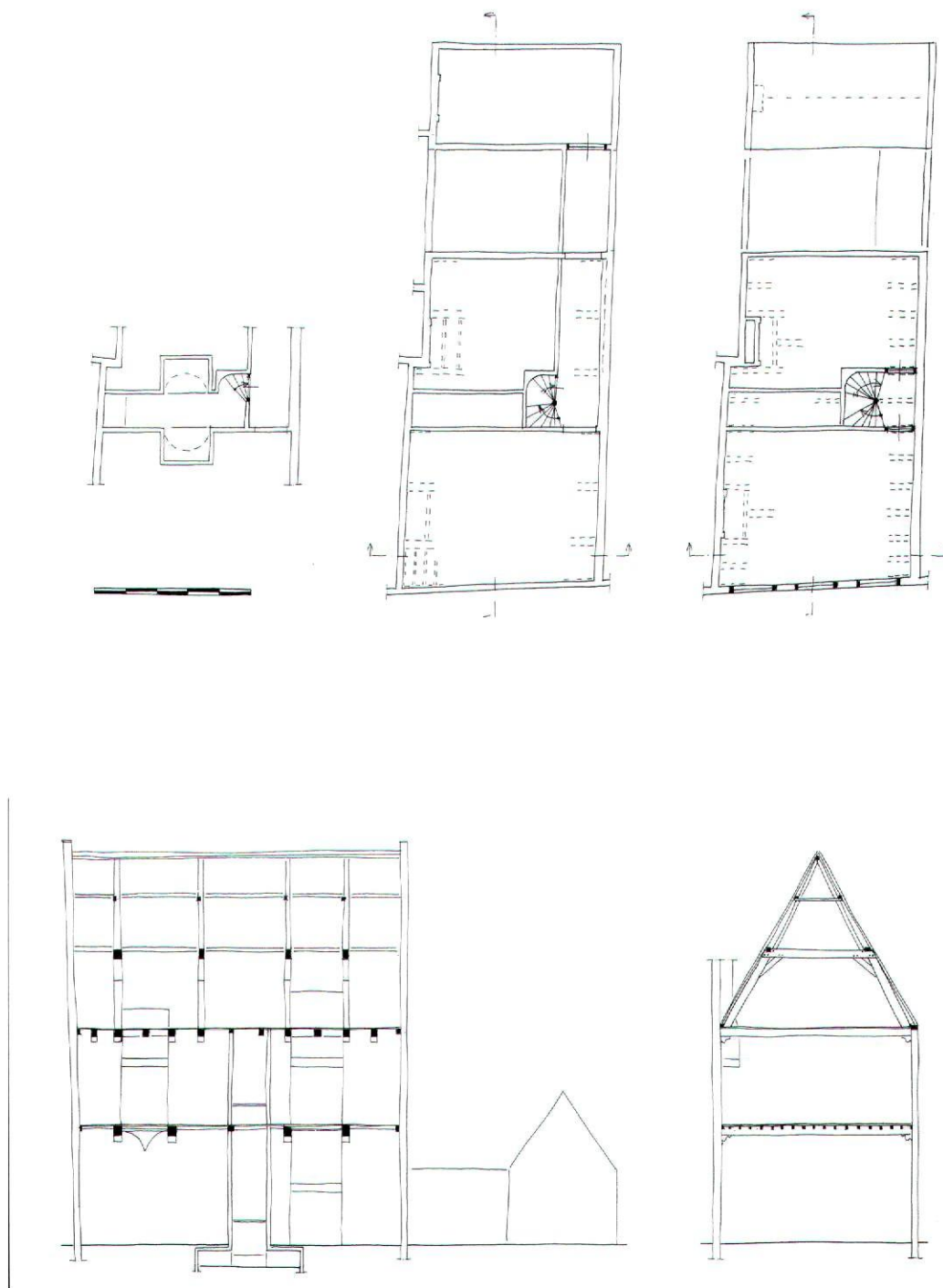
De achterkamer heeft vaak een grote schouw, deze kan centraal in het vertrek tegen de zijmuur geïmponeerd zijn, maar ook in de hoek tegen de middenzone.²⁶

Bij een verdieping is de indeling overeenkomstig. De indeling bestaat uit een voor- en achterkamer en centraal middenzone en een trappenhuis met overloop (afb. 3, 4, 5 en 16). Op de verdieping zijn, in afwijking van de begane grond, zowel in de voor- als in de achterkamer een schouw aanwezig. De verdieping zal dus geheel voor bewoning zijn bedoeld.²⁷

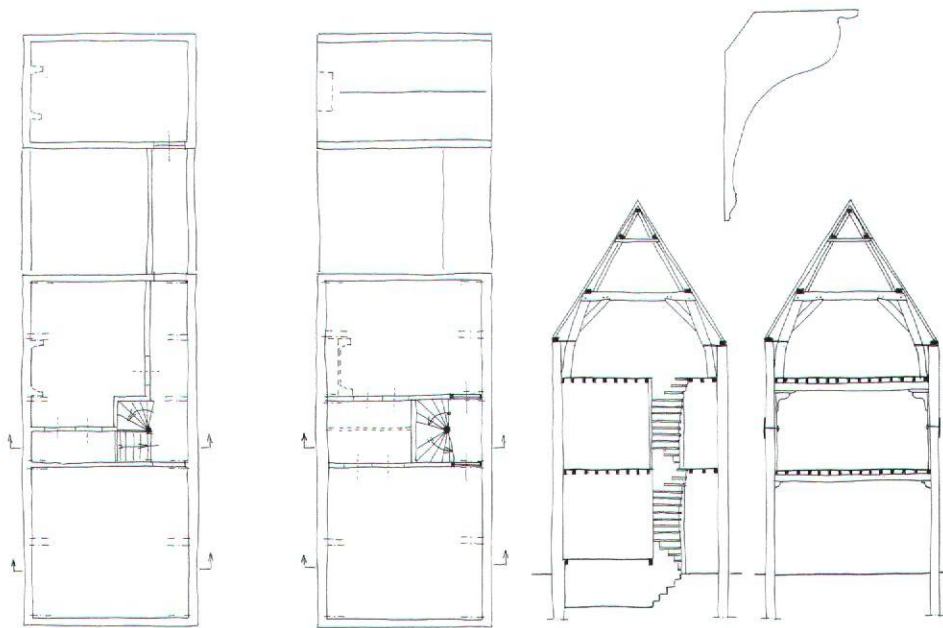
Opvallend is dat de schouwen aan de ene zijde van het huis geïmponeerd zijn en de trap met gang of overloop aan de andere zijde (afb. 1, 3, 4 en 5). Deze plattegrond lijkt te zijn ontstaan vanuit een praktische indeling van een rechthoekige plattegrond, met aan één zijde de verkeerszone en centraal daarin de trap.

Het trappenhuis is een kenmerkend element in deze huizen. De algemeen toegepaste spiltrap was direct vanaf de gang op de begane grond te betreden. Een deur naast deze opgang gaf toegang tot de kelder onder de middenzone (afb. 13 en 14). De trap komt bij een verdieping uit op de overloop en draait dan door naar de zolder. De spiltrap is meestal in een bakstenen ommuring geplaatst. In een enkel geval betreft het (deels) een houten beschieting.²⁸ Bouwhistorische kenmerken van de algemeen gangbare trap zijn: in de spilgende dragende treden, met aan de onderzijde een biljoening en daartegen genagelde dunne eikenhouten stootborden. De meestal grenenhouten treden zijn direct in de halfsteens bakstenen ommuring opgelegd. De spil is van grenenhout en gewoon rond. De bovenzijde van de spil is op zolder vaak geprofileerd, bijvoorbeeld met eikel of bol.

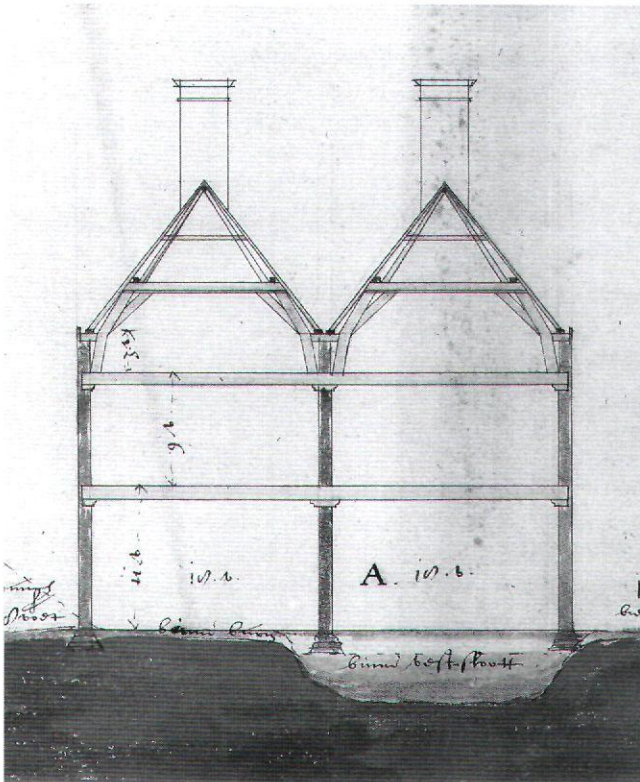

Afb. 7. Oude Rijn 43, een voorhuis met op de begane grond een samengestelde balklaag en op de verdieping een enkelvoudige balklaag. Het gebouw heeft een dwars achterhuis met zadeldak en stamt uit de eerste helft van de 17de eeuw (tekening E. Orsel)

Afb. 8. Groenesteeg 14, een voorhuis van twee bouwlagen met samengestelde balklagen, maar met een verdiepingshoutskelet (1608 d) (tekening E. Orsel)

Afb. 9. Ontwerptekening uit 1643 van Arent van 's-Gravensande. Deze contemporaine doorsnede geeft een goed beeld van een 17de-eeuwse hoofddraagconstructie met bakstenen muren, enkelvoudige balklagen op consoles en een kapconstructie met dekbalkspanten (Regionaal Archief Leiden, PV 30824.1a)

Een opvallend bouwkundig fenomeen is de standaardafwijking in de balklaag ter plaatse van het bakstenen trappenhuis. Op de (halfsteens) scheidingsmuur tussen voorkamer en middenzone is dan een minder zware balk (plaat) toegepast. Deze balk kan zo dun zijn omdat de tussenmuur de balk draagt (afb. 4 en 17). Op de verdieping staat de scheidingsmuur los op de houten vloer. Een minder zware balk is vaak ook aanwezig boven de bedstede/alcoofzone. Dit hangt hoogstwaarschijnlijk samen met de minder grote overspanning ter plaatse van het stenen trappenhuis. Ook wordt de balk soms ondersteund door een halfsteens muur.

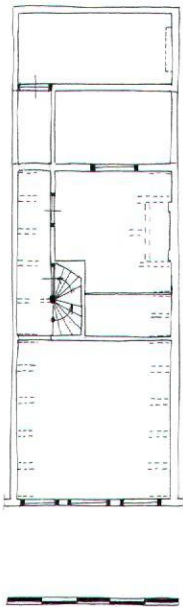
Aangezien er -zover bekend- geen volledig gave vertrekken uit de 17de eeuw bewaard bleven, zijn we voor de aankleding aangewezen op schilderijen of prenten.²⁹ Daarnaast bieden behouden interieurafwerkingen een blik in een 17de-eeuws interieur, zoals bijvoorbeeld de ontdekking van twee geschilderde plafonds in Oude Vest 33. Deze plafonds van omstreeks het tweede kwart van de 17de eeuw kenmerken zich door geschilderde ranken.

De verbindingsgang

De verbindingsgang is één bouwlaag hoog met een lessenaarsdak tegen de gemeenschappelijke muur met de burens (afb. 3 en 18). De toegang van het voorhuis naar de verbindingsgang is enkel een getoogde doorgang, dus zonder deur. Waarschijnlijk had de binnenplaatsgevel van de verbindingsgang veel raamoppervlak, zodat achter in de gang het licht binnenstroomde (afb. 3 en 18). Tevens was in die binnenplaatsgevel een deur aanwezig, die toegang gaf tot de binnenplaats.

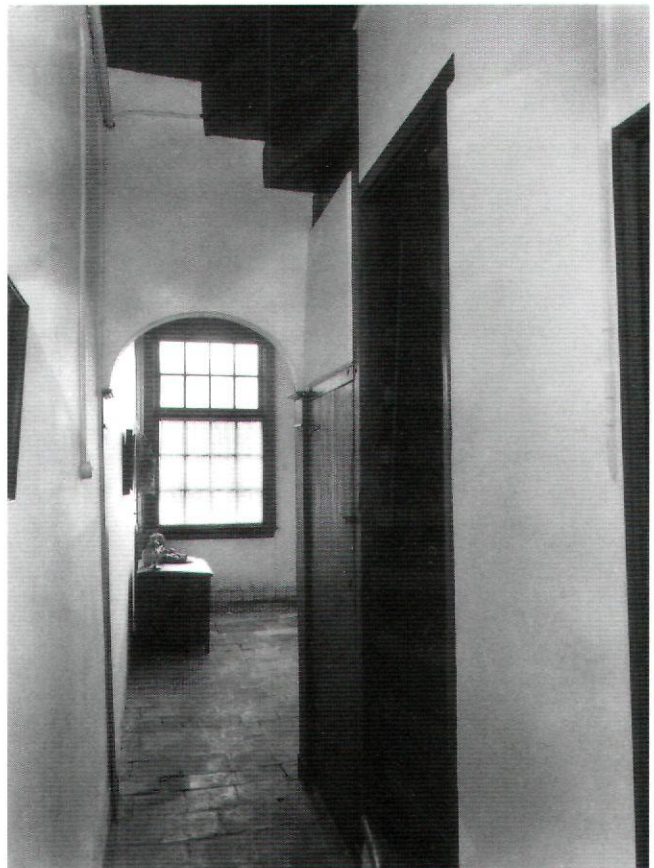
Afb. 10. Nieuwe Rijn 105 (kort na 1658), de kapconstructie van het voorhuis bestaat uit grenen dekbalkspanten (foto gemeente Leiden, M&A, E. Orsel)

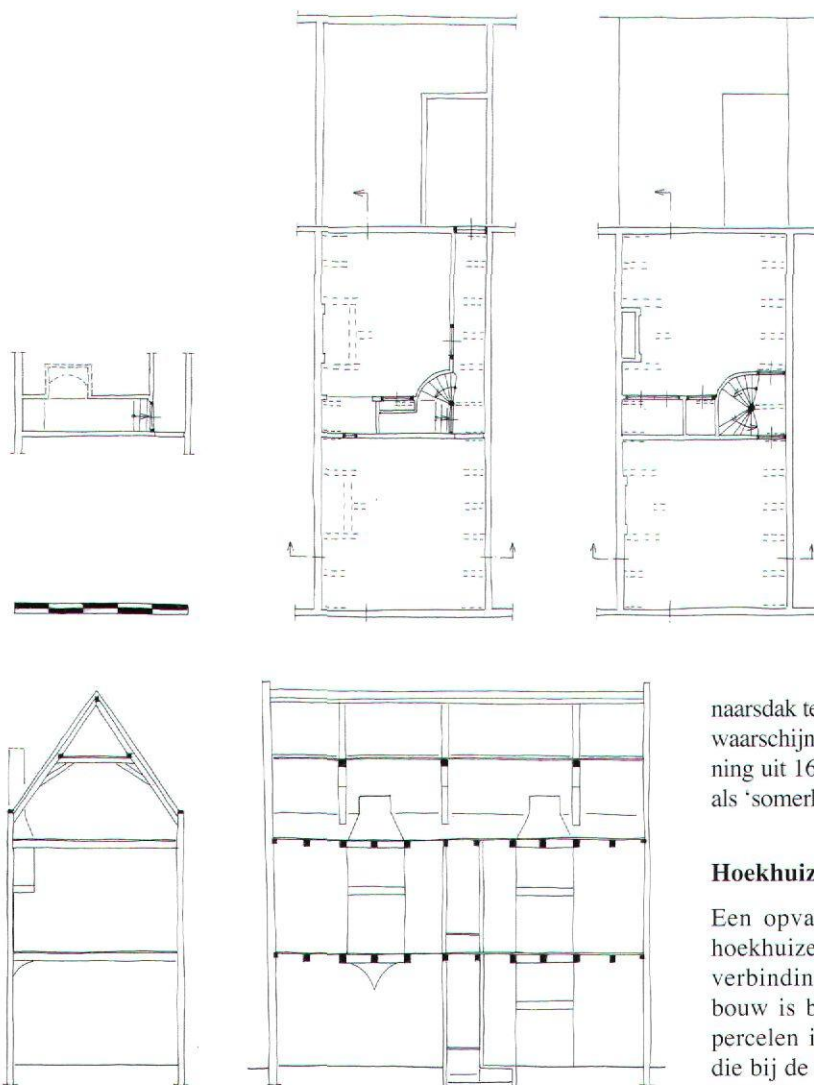
Afb. 11. Levendaal 135, een voorhuis van één bouwlaag met enkelvoudige balklagen. Dit gebouw met dwars achterhuis staat in de stadsuitbreiding van 1658 (tekening E. Orsel)

Afb. 12. Oranjegracht 91 (kort na 1658), de voorruimte op de begane grond van het voorhuis. In de scheidingsmuur zijn raampjes voor de kelder (midden-onder), de bedstede (links), een kast (midden-boven) en de spiltrap (rechts) opgenomen (foto RdMz, foto- en tekeningenarchief)

Afb. 13. Oranjegracht 91 (kort na 1658), de gang met de (spil-) trapopgang en de deur naar de kelder in het voorhuis. De rondboogdoorgang geeft zicht in de voorruimte (foto RdMz, foto- en tekeningenarchief)

Afb. 14. Oranjegracht 91, een voorhuis van kort na 1658 met twee bouwlagen met enkelvoudige balklagen (tekening E. Orsel)

Het achterhuis

Het achterhuis is veelal een dwarsgeplaatst gebouw bestaande uit een begane grond en een zolder onder een zadeldak tussen topgevels in tuitvorm (afb. 3 en 5). Een andere dakvorm die voorkomt is een lessenaarsdak tegen de achtermuur (afb. 18). De aangetroffen voorbeelden hadden vrijwel alle een enkelvoudige balklaag boven de begane grond. De vele aangetroffen bouwsporen en restanten van grote schouwen geven aan dat in het achterhuis een keukenfunctie was gesitueerd.³⁰ De zolder diende waarschijnlijk voor opslag, bijvoorbeeld van brandstof of etensvoorraden.

Een achteraanbouw blijkt het meest toegepast op ondiepe percelen, wat dus samenhangt met de stedenbouwkundige opzet. De achteraanbouw is een aanbouw van één bouwlaag, met een lesse-

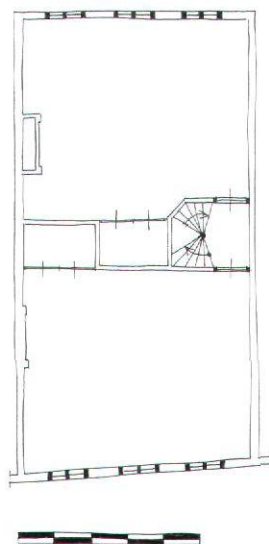
naarsdak tegen de zijgevel (afb. 4). De achteraanbouw bevatte hier waarschijnlijk eveneens een keukenfunctie. Op een ontwerp-tekening uit 1643 van Arent van 's Gravensande wordt deze benoemd als 'somerhuys' en staat hier een grote schoorsteen (afb. 1).

Hoekhuizen, een bijzondere afwijking

Een opvallend fenomeen in de uitbreidingswijken zijn de hoekhuizen. Van de hiervoor geschetste opzet van voorhuis, verbindingsgang/binnenplaats en achterhuis of achteraanbouw is bij de hoekpercelen vrijwel geen sprake. Bij hoekpercelen is een opzet herkenbaar, waarbij de keukenfunctie, die bij de geschetste opzet zich in het achterhuis of de achteraanbouw bevindt, 'onder' het voorhuis is geschoven. Hier-

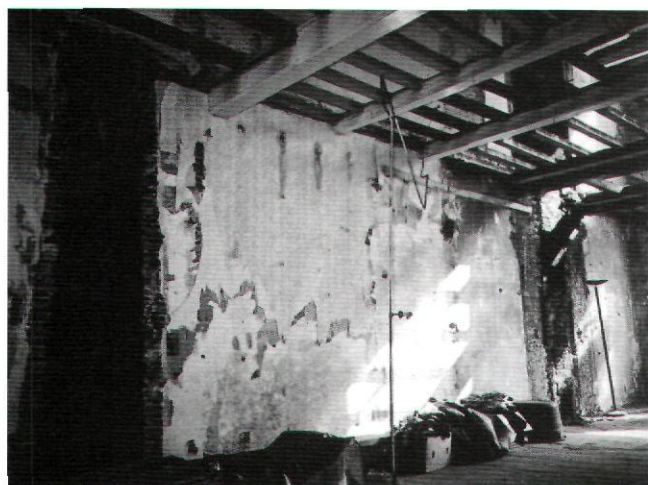
Afb. 15. Middelstegracht 143, de kelder onder het voorhuis. Het hoge deel (ter plaatse van de bedstede) heeft een houten zoldering. Onder de vloer van de voor- en achterraimte steken nissen met gewelfjes (foto Enderman, Bureau voor Bouwhistorie)

Afb. 16. Hogewoerd 40, een voorbeeld van een verdiepingsplattegrond van een voorhuis met twee naast elkaar gelegen bedsteden, daterend van rond 1600 en gelegen in een oudere stadswijk (tekening E. Orsel)

door ontstaat een opzet met souterrain en opkamer (afb. 19). Deze opzet laat zich goed aflezen aan de vensterposities in de zijgevel.³¹ De verklaring voor deze afwijking of oplossing lijkt te liggen in de stedenbouwkundige opzet van de gesloten bouwblokken, waarbij ook aan de dwarsstraten (ondiepe) percelen worden ontwikkeld. Hiervoor worden de hoekpercelen aan de hoofdstraten (grachten) ingekort, waardoor dus de binnenplaats/verbindingsgang en het achterhuis komen te vervallen (afb. 20)

Een andere mogelijke verklaring kan de lichttoetreding via de

Afb. 17. Nieuwe Rijn 97 (kort na 1658), de rechterzijgevel op de eerste verdieping van het voorhuis. De (gewijzigde) haardplaatsen van de voor- en achterkamer zijn herkenbaar. Ter plaatse van de verdwenen middenzone is de samengestelde balklaag uitgevoerd met dunnere moerbalken (foto gemeente Leiden, M&A, E. Orsel)

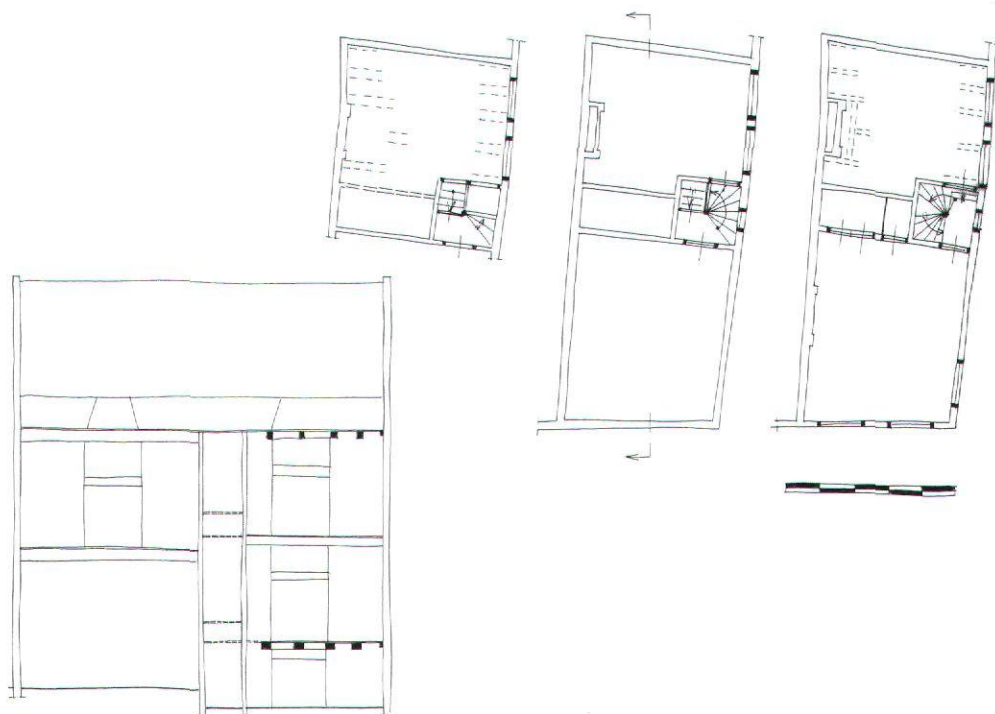

Afb. 18. Achterhuis en verbindingsgang: Overzicht van de binnenplaats, het achterhuis en de verbindingsgang van Nieuwe Rijn 105 (kort na 1658). Het achterhuis is later verhoogd (foto gemeente Leiden, M&A, E. Orsel)

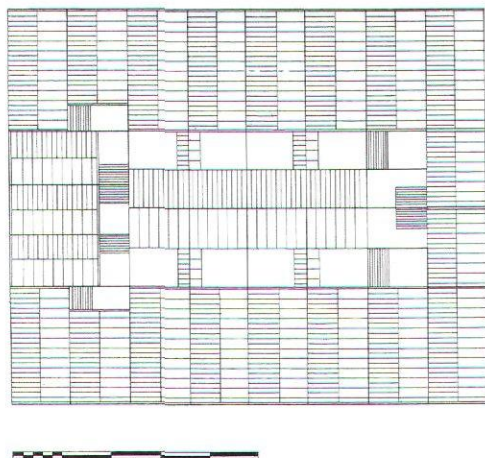
zijgevel zijn. Dergelijke vensters zijn dan noodzakelijk omdat deze niet meer in de achtergevel kunnen worden aangebracht. Bij een eerste inventarisatie van dergelijke hoekhuizen bleek al snel dat het type niet specifiek is voorbehouden aan de 17de-eeuwse uitbreidingswijken, maar dat de vorm reeds voorkomt in de veel oudere stadsgebieden.

Conclusie

Uit de aangehaalde voorbeelden en het bovenstaande komt een huistype naar voren dat over het algemeen in Leiden werd gebouwd in de periode van economische bloei na het ontzet van 1574 en met name in de 17de-eeuwse uitbreidingswijken. Het huistype kent een karakteristieke opzet en plattegrond (afb. 21). De opzet bestaat uit een diep voorhuis met een los achterhuis of een achteraanbouw. De plattegrond lijkt specifiek ingedeeld en laat, zeker op de begane grond, een logisch ruimtegebruik zien. De verschillende vertrekken van het voorhuis zijn zo gepositioneerd dat ze optimaal gebruik

Afb. 19. Aalmarkt 1, hoekhuis uit de eerste helft van de 17de eeuw. Kenmerkend is de opzet met souterrain en opkamer (tekening E. Orsel)

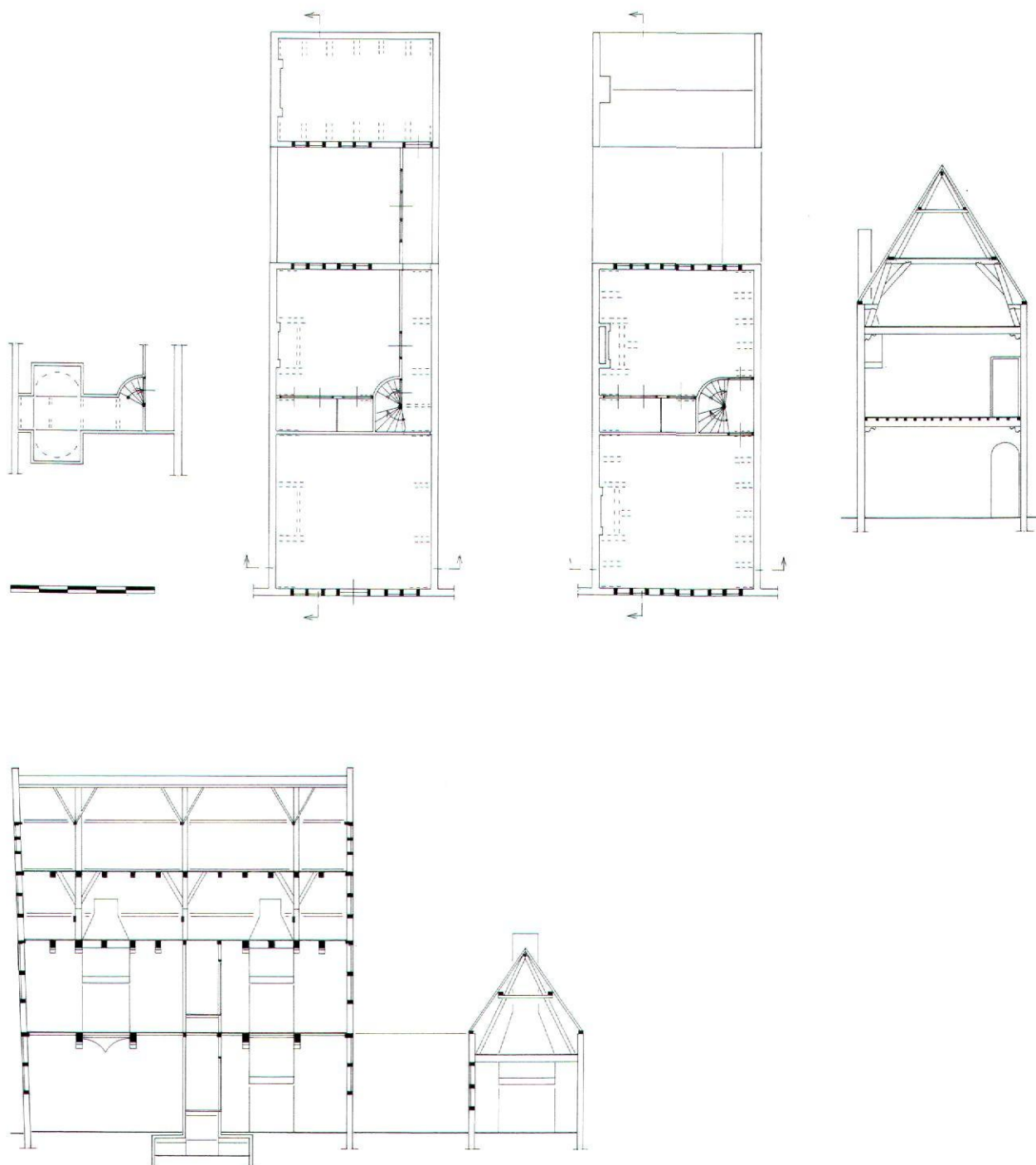

Afb. 20. Stedenbouwkundig situatie voor een gesloten bouwblok. De tekening is een compilatie van verschillende in de 17de-eeuwse uitbreidingswijken aangetroffen situaties. Aan de hoofdstraten, vaak grachten, zijn rug aan rug diepe huizen met een los achterhuis –met lessenaarsdak- gesitueerd. De hoekhuizen hebben geen achterhuis of achteraanbouw, maar een opzet met souterrain en opkamer. De daaraan grenzende huizen hebben vanwege de resterende ondiepe perceelsgrootte een opzet met een achteraanbouw. Er zijn aan de dwarsstraten twee mogelijkheden weergegeven, met dwarshuizen en met diepe huizen (tekening E. Orsel)

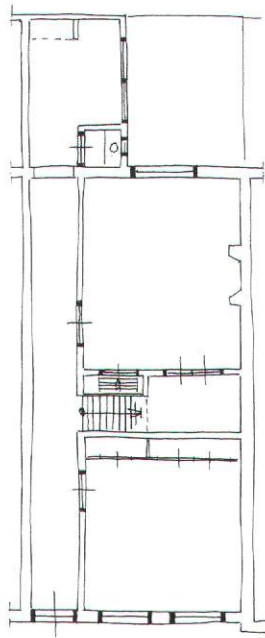
maken van lichttoetreding. Zo liggen de belangrijkste vertrekken aan een gevel, mede mogelijk gemaakt door de toepassing van een binnenplaats en de keuze voor het positioneren van de slaapplekken daar tussen. De plattegrond wordt verder aangevuld met een vertrek in een achteraanbouw of een los achterhuis dat met een verbindingsgang gekoppeld is met het voorhuis.

Een ander kenmerkend fenomeen is dat het huis, in tegenstelling tot andere type huizen in andere steden, geen expliciete opslagfunctie kent. Er is bijvoorbeeld geen kenmerkend hijswerktuig op zolder aanwezig en ook de afwezigheid van hijsluiken onderstreept dit. Hoogstwaarschijnlijk diende het gebouw naast woning als winkel of werkplaats, bijvoorbeeld voor de lakenindustrie, waarvoor geen grote opslagcapaciteit benodigd was.

De functies op de begane grond zijn een winkel/werkplaats met daarachter een verwarmd dagelijks verblijfsvertrek met bedstede, behorend bij de winkel/werkplaats. De achteraanbouw of het losse achterhuis hebben een keukenfunctie.³² De indeling van verdieping (indien aanwezig) betreft twee woonvertrekken, ook met bedsteden in de middenzone. Het feit dat beide grotere vertrekken op de eerste verdieping voorzien zijn van schouwen leidt tot de conclusie dat het een volwaardige woonverdieping betreft, met dan waarschijnlijk op de begane grond de bijbehorende keukenfunctie. De begane grond zal derhalve als een bedrijfszone fungeren en de verdieping als een woonzone.

Afb. 21. Het 'standaardhuis' kent een opzet met een voorhuis en een los achterhuis, gekoppeld door verbindingsgang. Het voorhuis heeft een plattegrond met een voor- en achterraimte en daartussen een onderkelderde bedstedezone en een stenen trappenhuis met spiltrap. Langs de verwarmde achterraimte loopt een gang die aansluit op de verbindingsgang. De eerste verdieping is vrijwel identiek, maar dan is de voorruimte ook verwarmd en ontbreekt de gang. De constructieve opzet bestaat uit bakstenen muren, samengestelde en enkelvoudige balklagen op consoles en een kapconstructie met dekbalkspanten en schaar- of driehoeksspanten. Variaties op deze standaard zijn legio, onder andere een voorhuis van één bouwlaag, in plaats van een los achterhuis een achteraanbouw en één type balklaag (tekening E. Orsel)

Afb. 22. Gerrit Doustraat 49-93, een voorbeeld uit 1892 van de vrijwel ongewijzigde opzet van een 300 jaar oud gebouwtype. Het betreft een éénlaagse variant met achteraanbouw. Wel is bij dit voorbeeld van de onverwarmde voorruimte een gang afgeschoten (tekening E. Orsel)

De bouwkundige principes toegepast in deze uitbreidingen zijn zeer typerend. De gebouwen kennen bakstenen muren, met gemene muren als zijgevels. De vloeren geven blijk van de overgang van de oudere vloerconstructie, samengestelde balklagen (in Leiden toegepast tot circa 1650) naar de meer moderne vloer met een enkelvoudige balklaag. Beide principes komen voor, zowel in de eerste als in de latere stadsuitbreidingen. Wel lijkt de samengestelde balklaag de voorkeur te genieten, in ieder geval voor de representatieve vertrekken. Voor de opbouw van de kap worden over het algemeen dek-balkspanten met daarop schaar- of driehoekspanten toegepast. Een laatste kenmerkend bouwkundig fenomeen is de uitvoering van de trap als houten spiltrap in een stenen trappenhuis. Dit gebouwtype beviel blijkbaar uitstekend, aangezien het in ongewijzigde vorm nog tot in het eind van de 19de eeuw nieuw werd gebouwd (afb. 22). Het voldeed zelfs zo goed dat vele laat-16de-/17de-eeuwse gebouwen als type tot op de dag van vandaag vrijwel ongewijzigd bewaard zijn gebleven en met grote tevredenheid worden bewoond.

Noten

- 1 Het beeld bestaat dat Leiden voornamelijk 17de- tot 19de-eeuws erfgoed bezit. Uit het onderzoek wordt echter duidelijk dat de bouwkundige erfenis veel ouder en groter is. Achter vele 18de en 19de-eeuwse gevels bevindt zich niet zelden een 15de- of 16de-eeuwse gebouw, zelfs 14de-eeuwse gebouwen worden aangetroffen.
- 2 Hoewel het geschetste type huis voornamelijk voorkomt in de 17de-eeuwse gordel, is het ook aan te treffen in de oudere delen van de stad. De vraag die mogelijk door nader onderzoek kan worden opgelost luidt; is het hierboven geschetste huistype een evolutie van oudere huistypen in de middeleeuwse en laat-middeleeuwse stad. Dit en nog vele andere onopgeloste (bouw)historische vraagstukken geven direct aan dat nader en systematisch bouwhistorisch onderzoek, gekoppeld aan archivalisch en archeologisch onderzoek, naar de 17de-eeuws uitbreidingswijken in Leiden noodzakelijk is en blijft. Overigens geldt dit nog sterker voor de Leidse (laat-)middeleeuwse kern, aangezien een helder beeld van dit oudere huisareaal nog vrijwel niet voorhanden is.
- 3 Dank voor inspiratie en ondersteuning gaat uit naar Maarten Enderman, Marlies van der Meijden, Jos van Rooden en Dirk de Vries. Tevens dank aan Jan van Rosmalen van het Regionaal Archief voor het beschikbaar stellen van de historische afbeeldingen
- 4 De reconstructietekeningen zijn in het algemeen gebaseerd op bouwaanvraagtekeningen uit het BWT-archief van de gemeente Leiden, aangevuld met (deel)opmetingen en documentatie door de auteur. De tekeningen zijn reconstructies voorzover de onderzoeksgegevens dit mogelijk maakten.
- 5 R. Meischke, *Het Nederlandse Woonhuis van 1300 - 1800*, Haarlem 1969, R. Meischke, e.a., *Huizen in Nederland; Friesland en Noord-Holland*, Zwolle 1993, R. Meischke, e.a., *Huizen in Nederland; Amsterdam*, Zwolle, 1995. R. Meischke, e.a., *Huizen in Nederland; Zeeland en Zuid-Holland*, Zwolle 1997 en R. Meischke, e.a., *Huizen in Nederland; Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies*, Zwolle 2000.
- 6 R.C.J. van Maanen, *De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 1, tot 1574, Leiden 2002, 45 en R.C.J. van Maanen, *De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 2, 1574 – 1795, Leiden 2003, 25 en 26
- 7 Van Maanen 2003, 26 en 27.
- 8 E. Taverne, *In't land van belofte : in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek, 1560-1680*, Maarsen 1978, 195 en Van Maanen 2003, 26.
- 9 Taverne 1978, 195.
- 10 Taverne 1978, 196.
- 11 Van Maanen 2003, 26.
- 12 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten: de geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, Leiden 1975, 359 en Taverne 1978, 200.
- 13 De functie van stadsfabriek betrof de leidinggevende van openbare werken. De huizenblokken staan aan het Havenplein. G.H.P. Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede*, proefschrift Universiteit Leiden, 2001, 58-59 en 100 t/m 103. In dit proefschrift wordt ook ingegaan op de toepassing van mathematische principes in de ontwerpmethodiek van woonhuizen. De conclusie is dat er nauwe-

- lijks sprake was van systematiek en dat de gevelbreedte vaak de belangrijkste leidraad vormde. De maatvoering van de hoofdmassa werd daarvan afgeleid. Steenmeijer, 2001, 247-252.
- ¹⁴ De onderzochte huizen in de 17de-eeuwse uitbreidingswijken betreffen Groenesteeg 80, Haven 42, Herengracht 18, 45 en 82, Hogewoerd 106, 108, 150, 163 en 185, Kort Galgewater 1 en 2, Langegracht 139 en 145, Levendaal 99, 101, 135 en 191, Morsstraat 27 en 32, Narmstraat 27, Nieuwe Mare 7, Nieuwe Rijn 97, 105 en 106, Oostdwarsgracht 2 a/b, Oranjegracht 91, Oude Singel 6, 10, 130, 138, 158, 190, 196 en 218, Oude Vest 3, 33, 61, 71 en 133, Raamsteeg 57, Utrechtse Veer 26 en Zuidsingel 12. Andere eind 16de-eeuwse of 17de-eeuwse objecten die gebruikt zijn, zijn Aalmarkt 1, 3, 5 en 6, Breestraat 5, Botermarkt 11, Diefsteeg 9, Apothekersdijk 2, 16, 28 en 32, Groensteeg 13 en 14, Groenhazengracht 5, Haarlemmerstraat 38, 77 en 125, Hogewoerd 40, Hooigracht 7, Janvosensteeg 1, 32 en 47, Kloksteeg 2, Middelsteegracht 143, Nieuwsteeg 41, Nieuwstraat 21, Nieuwe Rijn 28 en 49, Oude Rijn 4, 6, 43, 142, 166 en 168, Pieterskerkhof 4, Pieterskerkstraat 4, Rapenburg 29, 31, 34, 36, 65, 92, 105, 129 en 131, Turfmarkt 2 en 3 en Vliet 27 en 28. Van deze panden zijn in het bouwhistorisch archief van het Bureau M&A dossiers aanwezig.
- ¹⁵ M.J. Dolfin, *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Utrecht, De huizen binnen de singels*, Utrecht 1998, herdruk, 59.
- ¹⁶ Baksteenformaat 18/19 X 8,5/9 x 4/4,5 cm en een 10 lagen maat van 48/49 cm.
- ¹⁷ A.H. van Drunen, 'Het Bossche Burgerhuis in het midden van de 16de eeuw', in: *Van Bos tot stad*, 's Hertogenbosch 1983, 128.
- ¹⁸ H. Janse, 'Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren tot omstreeks 1650', in: *Bulletin KNOB*, nr.63, 1964, 303-328.
- ¹⁹ Th.H. Lunsingh Scheurleer (red.), *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht, deel Va: 's Gravensteyn*, Leiden 1990, 140 en 141.
- ²⁰ Lunsingh Scheurleer 1990, 188 en 189 en Th.H. Lunsingh Scheurleer (red.), *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht, deel Via: Het Rijck van Pallas*, Leiden 1992, 301 t/m 305.
- ²¹ Zie artikel over het leemstucplafond van Rapenburg 65 elders in dit bulletin. Andere voorbeelden zijn Rapenburg 29 en 31. Deze buurpanden uit 1664 hebben een decoratief geschilderd delenplafond tegen een ruwhouten enkelvoudige grenenhouten balklaag. Voor het overige zijn de panden uitgevoerd met samengestelde balklagen.
- ²² H. Janse, *Houten kappen in Nederland, 1000 - 1940*, Amsterdam 1989, 251.
- ²³ Zoals aangetroffen bij de kapconstructies van Rapenburg 65 uit 1624 of Haven 42 uit 1645.
- ²⁴ A. Bicker Caarten, 'Iets over de indeling van oude eenvoudige woonhuizen te Leiden', in: *De Gids*, januari 1949 en Meischke 1997, 130.
- ²⁵ H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam; Het woonhuis in de stad*, herdruk, Amsterdam 1993, 82.
- ²⁶ De aangetroffen bouwsporen en restanten duiden op een schouw met een vrijdragende rookkap. Ook kan de rookkap gedragen zijn door zuiltjes of door schorende zijwangen. De bouwsporen duiden vaak aan dat achterwand is bezet met tegels, die een vlak vormen van 13 tegels hoog en 13 tegels breed.
- ²⁷ Meischke 1997, 127.
- ²⁸ Zoals aangetroffen bij de spiltrap in Rapenburg 65 uit 1624 of Botermarkt 11 van omstreeks 1600.
- ²⁹ C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600 - 1900*, Zwolle 2001.
- ³⁰ Zantkuijl 1993, 81.
- ³¹ Onderzochte voorbeelden van een dergelijke opzet zijn Aalmarkt 1 en Nieuwe Rijn 106.
- ³² Waarschijnlijk werd ook in achterkamer gekookt, Zantkuijl 1993, 82.

Het leemstucplafond van Rapenburg 65 te Leiden nader beschouwd

Edwin Orsel

Afb. 1. Overzicht van het stucplafond, gezien in zuidelijke richting (herkomst: gemeente Leiden, fotoarchief bureau Monumenten en Archeologie)

Inleiding

Leemstucplafonds zijn zeldzaam. In Leiden is tot nog toe één exemplaar bekend en dat bevindt zich in Rapenburg 65 (afb. 1). Tijdens een recente restauratie was er voor het bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden de gelegenheid nader bouwhistorisch onderzoek te verrichten en dan met name naar het vroege (leem!-)stucplafond op de verdieping van het ‘achterhuis’, het onderwerp van dit artikel.² Eerst zal het plafond op basis van literatuuronderzoek in een breder historisch kader geplaatst worden. Daarna zal beknopt worden ingegaan op de bouwhistorie van het bouwdeel waar het plafond zich bevindt. Afsluitend wordt het plafond zelf beschouwd, met aandacht voor de bouwtechniek.

Architectuur-historisch kader

Rapenburg 65, het voormalig Prentenkabinet, is al vele malen onderwerp van architectuur- en bouwhistorische studie geweest. Zo werd onder andere in het *Leids Jaarboekje* van 1960 door H. Janse en C.J. Bardet de bouwgeschiedenis beschreven.³ In de bekende Rapenburgreeks is het pand alge-

meen behandeld en in het bijzonder in het artikel ‘Stucwerk in Leiden’ door C.W. Fock. Het pand kent naast het hier behandelde plafond nog een aantal belangrijke 18de-eeuwse stucplafonds, waarvan verschillende van de Italiaanse stucwerkers G.B. Luraghi uit 1723 en van G. Laghi (toegeschreven) uit 1749 kunnen worden genoemd, naast plafonds uit 1782/1783, 1794/1798 en 1880 waarvan de makers onbekend zijn. Mevrouw Fock besteedt in haar overzicht van stucwerk in Leiden veel aandacht aan deze plafonds en begint met als vroegste voorbeeld het (leem)stucplafond van Rapenburg 65.⁴ Ook in de overzichtswerken van Breedveldt Boer – *Plafonds in Nederland 1300-1800* – en van Freling – *Stucwerk in het Nederlands woonhuis, uit de 17de en 18de eeuw* – komt het aan de orde.⁵

Dit West-Nederlandse voorbeeld vertoont gelijkheid met enkele vroege geornamenteerde stucplafonds in de IJsselstreek. Deze stucplafonds kenmerken zich doordat het plafond onder de kinderbinten werd aangebracht en dat de moerbalken (omstuct) zichtbaar bleven. De decoratie bestaat uit geometrische velden met geprofileerde lijsten. Rozetten, maskers, adelaars, leeuwen en gestileerde lelies vullen de centrale velden. Het plafond van Rapenburg 65 komt sterk overeen met twee exemplaren in het stadhuis van Zutphen, hoogstwaarschijnlijk vervaardigd in 1639 door de uit Kleef afkomstige stucwerker Jan Craeckenborch.⁶ De vrijwel gelijke tot geheel gelijke decoratie, evenals de ornamenten, maken het waarschijnlijk dat beide plafonds door dezelfde stucwerker zijn gemaakt. Rapenburg 65 was van 1623 tot 1638 in handen van de uit Keulen afkomstige koopman Matthias van Overbeke (1584-1638). Zijn Duitse herkomst en connecties zijn een verklaring voor de aanwezigheid van een dergelijk plafond in Leiden.⁷ Uit recent onderzoek in Duitsland blijkt dat er in Keulen aan het eind van de 16de eeuw zogenoemde Keulse plafonds ontstaan.⁸ Deze plafonds waren goedkoper dan de vlakke stucplafonds met de moeizaam te fabriceren geometrische indeling. In de zogenoemde Keulse plafonds zijn de enkelvoudige balklagen (Duitsland kent vrijwel geen samengestelde balklagen) omstuct en aan het eind voorzien van een kenmerkend afgerond element. Daarnaast wordt vaak het midden van de omstucte balk voorzien van een decoratie. Een Nederlands voorbeeld van een zogenoemd Keuls plafond is het plafond in de grote zaal van kasteel Rijnhuizen in Jut-

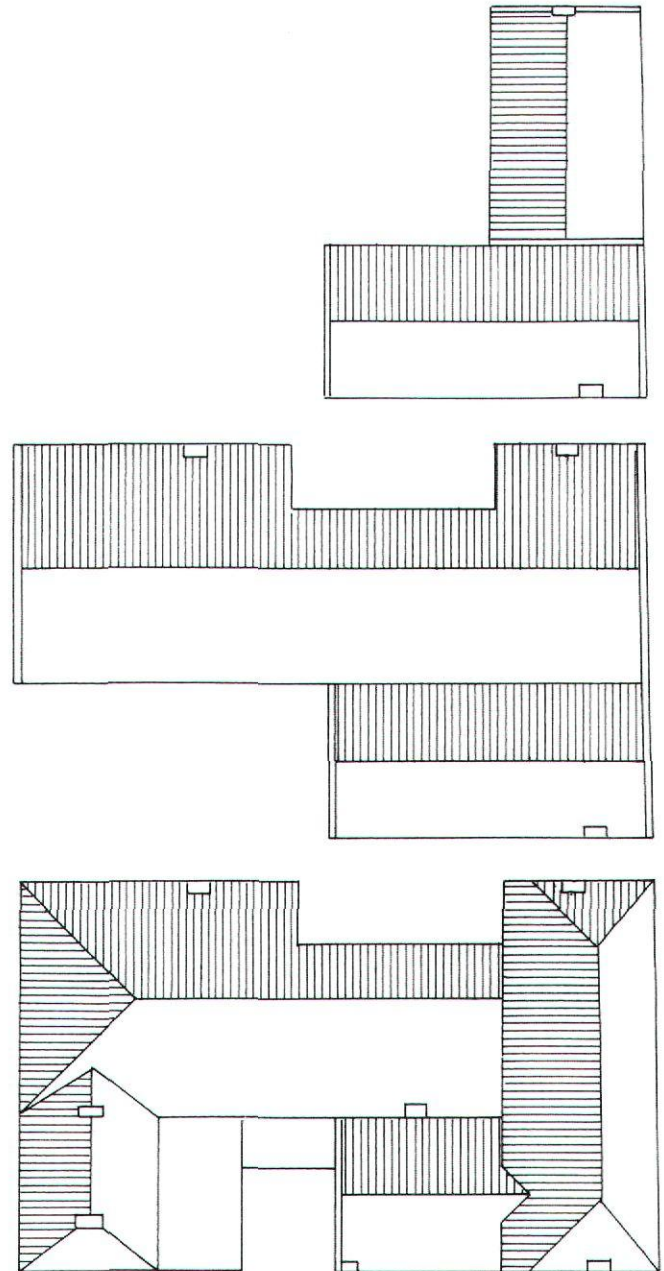

Afb. 2. Situatietekening (tekening E. Orsel, op basis van kadastrale kaart gemeente Leiden)

phaas.⁹ Het is nu juist die middendecoratie die ook voorkomt op de stucplafonds van Craeckenborch in Zutphen! Maar door het ontbreken van de afgeronde elementen mag niet worden gesproken van een zogenoemd Keuls plafond. De Zutphense plafonds moeten dus gezien worden als een mengvorm tussen de vormentaal van de zogenoemde Keulse plafonds en de vlakke plafonds. Het plafond in Rapenburg 65, van dezelfde stucwerker, kent in tegenstelling tot de Zutphense plafonds, geen invloeden van de zogenoemde Keulse plafonds en representeert het duurdere vlakke plafond met geometrische indeling.

Bouwhistorie

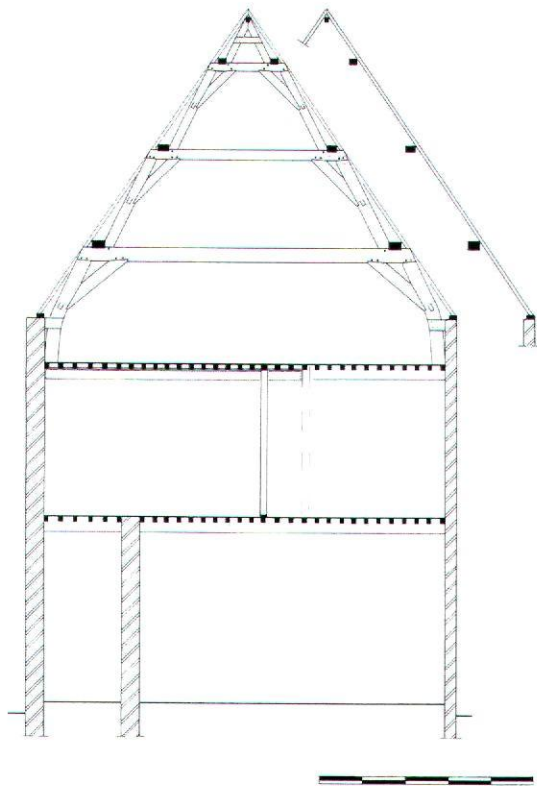
Uit eerder bouw- en architectuurhistorisch onderzoek, recent aanvullend bouwhistorisch onderzoek en dendrochronologische datering blijkt dat Matthias van Overbeke vrijwel direct na aankoop een zeer ingrijpende verbouwing doorvoerde (afb. 2 en 3). Hij liet haaks op het Rapenburg een zeer diep huis van twee bouwlagen met een kap optrekken. Mogelijk werd daarin een aan het Rapenburg staand ouder dwarshuis geïncorporeerd. En aan de zuidzijde werd een ouder gebouw, een diep huis, behouden.¹⁰ Beide huizen bezaten een trapgevel aan het Rapenburg.¹¹ De verbouwing leidde tot onenigheid met de buurman Anthonius Thysius van Rapenburg 63. Door werkzaamheden aan de gemeenschappelijke zijmuur had Thysius onder meer een 'groet peryckel uitgestaen'.¹² In een 'vruntlicke' schikking werd bepaald dat Van Overbeke grotendeels op eigen terrein een nieuwe eigen bouwmuur moest optrekken. Ter plaatse van de binnenplaats, een 'spatie' van 25 roedenvoeten ledig erf, mocht de muur wel gemeenschappelijk zijn.¹³ Van de opzet van Van Overbeke resteert het casco grotendeels. In 1749 werden beide bouwdelen verder

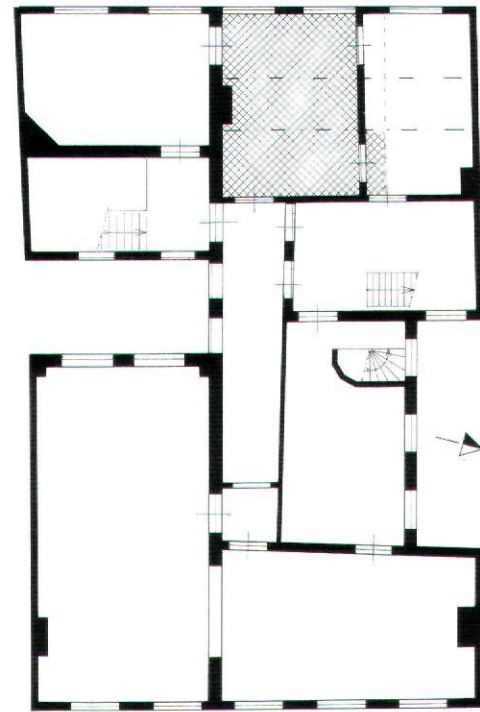
Afb. 3. Bouwfase: situatie voor 1623, situatie na 1623 en situatie na 1749 (tekening E. Orsel, op basis van eigen waarnemingen en Janse en Bardet 1960)

samen gevoegd achter een lijstgevel van vijf traveeën.¹⁴ De eerste drie balkvakken van het deel dat Van Overbeke had laten bouwen werden daarbij, tezamen met het zuidelijke bouwdeel, opgehoogd met een verdieping.

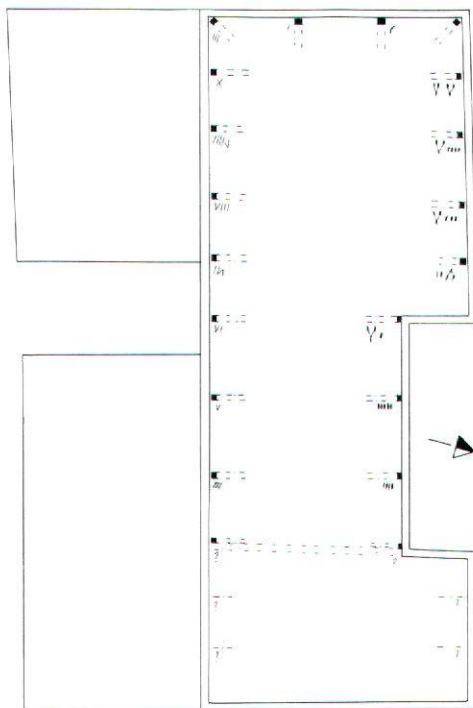
Terug naar het bouwdeel van Van Overbeke; dit bestaat constructief uit bakstenen muren, moer- en kinderbintenbalklagen en een kapconstructie met drievoudig gestapelde dek-balkspanten en een geschoorde nokgording (afb. 4). Opmerkelijk is het contemporaine gebruik van grenenhout en

Afb. 4. Dwarsdoorsnedetekening over het bouwdeel waar het plafond zich bevindt (tekening E. Orsel)

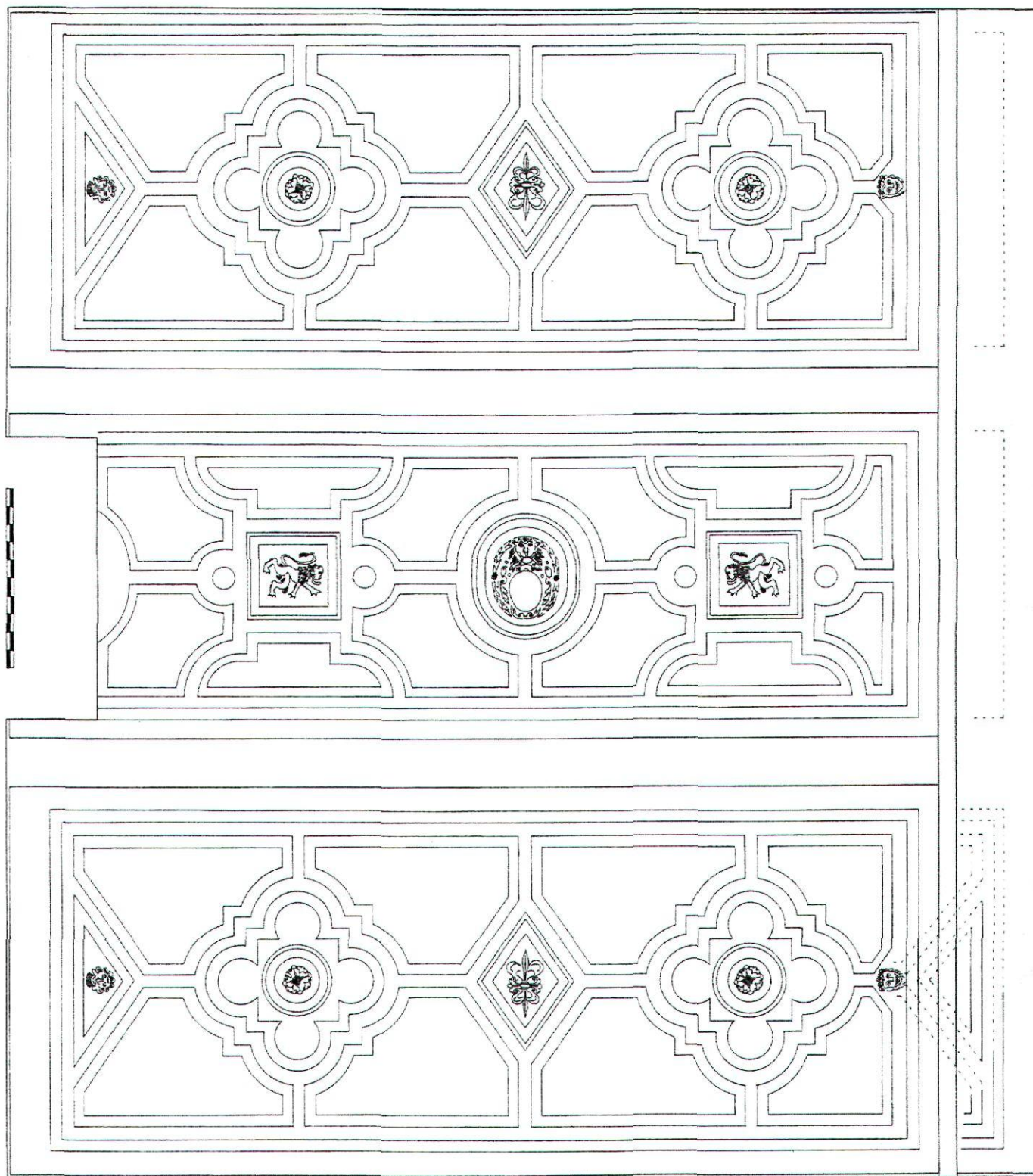

Afb. 6. Plattegrond eerste verdieping waarop met arcering het plafond is aangeduid (tekening E. Orsel)

Afb. 5. Plattegrond zolder met daarop de telmerken die zijn aangetroffen op de kapconstructie (tekening E. Orsel)

eikenhout (alleen de gekromde spantbenen zijn uitgevoerd in eikenhout, verder is alles van grenenhout). Dit past overigens wel binnen het beeld dat bestaat dat eikenhout als constructiehout door grenen wordt afgewisseld vanaf circa 1615.¹⁵ Het eikenhout van de spantbenen is dendrochronologisch onderzocht en leverde, naast de veldatum van 1621, centraal- of west Duitsland als herkomstgebied op.¹⁶ In het algemeen wordt eikenhout binnen één á twee jaar na kap verwerkt tot bouwhout.¹⁷ Deze datering ondersteunt de archivalische vermelding dat Van Overbeke direct na aankoop overging tot verbouwen. Uit de bouwhistorische context van het genomen monster blijkt verder dat hij de gehele vleugel nieuw heeft laten bouwen, mogelijk afgezien van een geïncorporeerd ouder deel aan de straat. Uit de volgorde van de telmerken kan worden afgeleid dat de eerste twee spanten (aan de straatzijde) niet meer aanwezig zijn. Op het meest oostelijke spant waren door een muur geen telmerken waarneembaar. Het volgende spant heeft nummer vier en het geheel telt door tot 10.¹⁸ De telmerken, die gehakt zijn, hebben als onderscheid voor de beide zijden van de constructie een verschillende uitvoering. De constructiedelen aan de noordzijde hebben als telmerk gehakte holletjes/ovaaltjes, terwijl aan de zuidzijde gehakte strepen aanwezig zijn. Opmerkelijk is de uitvoering van het getal vijf aan de noordzijde. Dit wordt gevormd door drie – in een driehoek geïncorporeerde – ovaaltjes, waartussen twee dunne streepjes; dit resulteert in een V (5) (afb. 5).

Afb. 7. Overzichtstekening leemstucplafond (tekening E. Orsel)

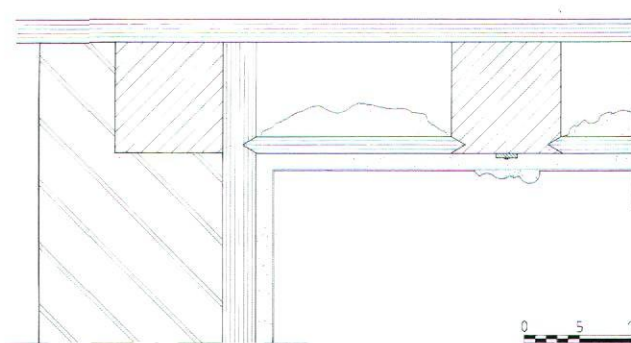
Afb. 8. Het gedeelte van het plafond in de aangrenzende ruimte, dat tevoorschijn is gekomen bij ontmanteling (foto E. Orsel)

Het plafond van dichtbij

Zoals hierna zal blijken, is het stucplafond op de verdieping onlosmakelijk met de constructie van het bouwdeel van Van Overbeke verbonden. In een achterkamer van circa 4,7 bij 6,2 meter hangt tegen een drie balkvakken diepe samengestelde balklaag het stucplafond (afb. 6). Uit de documentatie van het plafond bleek als allereerste dat dit een zeer gestructureerde opzet kent (afb. 7). De indeling is zo regelmatig en symmetrisch – met een aantal zeer duidelijke centrale (meet)punten – dat er van kan worden uitgegaan dat de stucwerkers een ontwerp hebben uitgezet op de onderzijde van een nog vlak plafond. Waarschijnlijk is deze ondertekening onder de huidige stucdecoratie nog bewaard.

Bij de ontmanteling van het naast gelegen vertrek aan de noordzijde bleek het plafond groter te zijn geweest (totale breedte circa 5.6 meter) (afb. 8). Waarschijnlijk in de 18de eeuw is de noordelijke kamerwand iets in zuidelijke richting verplaatst en is ook het plafond aangepast. Zo zijn de maskers uitgenomen en iets zuidelijker weer in het aangepaste plafond opgenomen zonder de inpassing in een driehoek zoals oorspronkelijk de opzet was.¹⁹

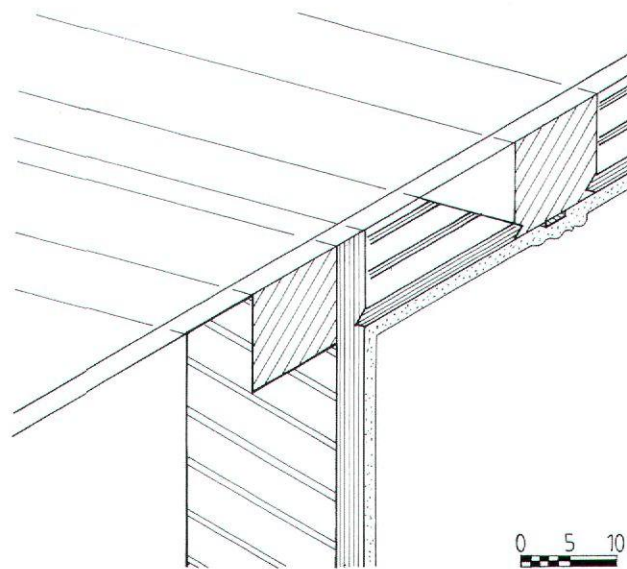
Uit de restanten in de naastgelegen kamer kon goed de constructiewijze en opbouw van het stucplafond worden vastgesteld (afb. 9). De bevestiging blijkt te berusten op latjes die in een V-vormige groef in de zijkant van de grenenhouten kinderbinten zijn aangebracht. De latjes zijn met een tussenruimte van 0.5 tot 1 centimeter geplaatst. Hoogstwaarschijnlijk is hier doorheen rietachtig materiaal gevlochten.²⁰ In dit

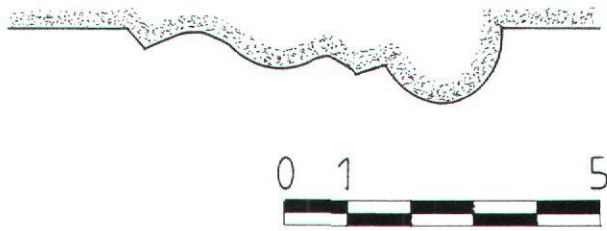
Afb. 9. Detail opbouw plafond met aansluiting op wand (tekening E. Orsel)

vlechtwerk, dat als drager functioneert, is een mengsel van leem en een stro- of rietachtige materiaal gedrukt. Aan de bovenzijde van de latjes vormt de leem een doorgaande massa. Aan de onderzijde ook, maar daar is het glad afgestreeken, en kent een dikte van ongeveer 1,5 centimeter. Uit het feit dat de kinderbinten daar ongeschilderd zijn, evenals de vloerdel en dat de V-vormige groef van origine in de kinderbinten lijkt te zijn aangebracht kan worden afgeleid dat dit een oorspronkelijke opzet betreft. Verder draagvermogen wordt ontleend aan latten die in de lengterichting tegen de onderzijde van de kinderbinten zijn genageld. Tussen de kinderbinten en de latten is een stro- of rietachtig materiaal geklemd. Deze stengels steken dan weer in de onder hangende leemlaag. De afgestreeken leemmassa als drager is aan de onderzijde voorzien van een dunne stuclaag. De onderlinge verbinding wordt mede tot stand gebracht door putjes die in de afgestreeken leemmassa zijn aangebracht. De opbouw komt in grote lijnen overeen met de plafonds in Zutphen, die toevalliger wijze ook recentelijk zijn gerestaureerd.²¹

Opmerkelijk is verder de bevestiging tegen de (verdwenen)

Afb. 10. 3d-tekening opbouw plafond met aansluiting op wand (tekening E. Orsel)

Afb. 11. Profiel van lijstwerk (tekening E. Orsel)

noordelijke wand. Uit aftekeningen op het plafond blijkt dit een steens scheidingswand te zijn geweest, waartegen een plank was bevestigd. In deze (grotendeels verdwenen) plank was eveneens een V-vormige groef aanwezig, waar de latjes in waren opgenomen (afb.10). Omdat de originele wand niet meer aanwezig is, kan niet worden afgeleid of het een verticaal houten beschoot over de gehele hoogte betrof of enkel een rand langs het plafond. Uit aftekeningen op de oostelijke wand, en het nog aanwezige plafond, blijkt in ieder geval dat tegen de wanden een gestucte rand aanwezig was/is, met ongeveer de hoogte van de moerbalken. De moerbalken zijn aan de zijkanten en aan de onderzijden gedecoreerd met profiellijsten en bovendien loopt centraal onder de moerbalken een parellijst. De lijsten, geheel opgebouwd uit stuc/pleister, zijn getrokken met mallen of sjablonen (afb.11). De ornamenten zijn waarschijnlijk geprefabriceerd in een mal of met een stempel ter plaatse vervaardigd.²² Het zijn vier identieke maskers (twee zijn beschadigd door de verplaatsing), twee heraldische lelies, twee leeuwen, vier rozetten en een middenelement met een ovaal gevat in rolwerk en bekroond met een leeuwenkop (afb. 7). Voorafgaand bij kleuronderzoek en tijdens de restauratie zijn op het plafond, afgezien van de stuc, geen kleurige afwerkingen aangetroffen.²³ Er moet derhalve van worden uitgegaan dat het wit van de stuc tezamen met de profiellijsten en de ornamenten de toenmalige moderne esthetische wens van de bewoners reflecteert.

De huidige eigenaar, de heer Van Raad, heeft met groot cultuurhistorisch besef dit unieke leemstucplafond, en de andere stucplafonds, vakkundig laten restaureren door het bedrijf Rescura Bleijenburg uit Den Haag.²⁴ Door deze inspanning zijn de plafonds gelukkig weer in goede technische en optische conditie gebracht en daarmee voor de toekomst bewaard.

Noten

- ¹ Dank gaat uit naar C.W. Fock, J.W. van Rooden en D.J. de Vries voor het kritisch doorlezen van de tekst en naar mijn collega's die vaak lijdzaam mijn enthousiasme ondergaan.
- ² In 2003 werd in opdracht van dhr. C. van Raad aangevangen met het realiseren van het ontwerp van LIAG, architecten en bouwadviseurs uit Den Haag. Door aannemer Schakel en Schrale BV uit Amsterdam werd het pand verbouwd tot 'International Tax Center Leiden', een instituut voor internationaal fiscaal recht. In 2004 wer-

den de laatste puntjes op de i gezet.

- ³ H. Janse en C.J. Bardet, 'Rapunburg 65, de bouwgeschiedenis en de restauratie', in *Leids Jaarboekje 1960*, Leiden 1960, 141 t/m 147.
- ⁴ C.W. Fock, 'Stucwerk in Leiden', in: Th.H. Lunsingh Scheurleer (red.), *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht*, deel IVa: Leeuwenhorst, Leiden 1989, 79 t/m 133.
- ⁵ I.M. Breedveldt Boer, *Plafonds in Nederland, 1300-1800*, RV-bijdrage 12, Zeist 1991, 66 t/m 70 en W.V.J. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis, uit de 17e en 18e eeuw*, Leeuwarden 1996, 2de druk, 72, 95 en 96.
- ⁶ Fock 1989, 79 en A. Staring, Zeventiende-eeuws stucwerk in het oosten des lands, in *Kunsthistorisch Jaarboek 1948-'49*, 316-340.
- ⁷ Fock 1989, 79.
- ⁸ B. Rinn, 'Stuck im Rheinland', in: *Historische Ausstattung, Jahrbuch für Hausforschung*, Band 50, Marburg 2004, 477.
- ⁹ Breedveldt Boer 1991, 67.
- ¹⁰ Het voert te ver om in dit artikel uitgebreid in te gaan op de bouwgeschiedenis van dit huis, maar de verschillende publicaties, met name die van Janse en Bardet, recente onderzoeken, onder ander in het kader van het door D.J. de Vries gegeven werkcollege 'Bouwhistorie op het spoor' en door bouwhistorisch onderzoek van de auteur zelf wordt dit bevestigd.
- ¹¹ Th.H. Lunsingh Scheurleer (red.), *Het Rapenburg, Geschiedenis van een Leidse gracht*, deel VIa: Het Rijk van Pallas, Leiden 1992, 339.
- ¹² Lunsingh Scheurleer 1992, 250.
- ¹³ Lunsingh Scheurleer 1992, 302.
- ¹⁴ Lunsingh Scheurleer 1992, 385.
- ¹⁵ H. Janse, 'Het gebruik van hout in het Nederlandse bouwbedrijf in het verleden', in: *Restauratievademecum*, deel 2a, Zeist 1988, RVblad 01-1.
- ¹⁶ Dendrochronologie is een dateringsmethode van hout op basis van de ontwikkeling van jaarringdikte. Monsternamen door D.J. de Vries en datering van de monsters door A.E.M. Hanraets van het RING/ROB te Amersfoort.
- ¹⁷ D.J. de Vries, 'Dendrochronologisch dateringsonderzoek', in: *Restauratievademecum*, deel 2a, Zeist 1988, RVblad 01-7.
- ¹⁸ Voor de opname van de telmerken is dankbaar gebruik gemaakt van de scriptie d.d. 3 januari 2002 van M. van Reenen, vervaardigd in het kader van het werkcollege 'Bouwhistorie op het spoor'.
- ¹⁹ In een eerdere beschrijving van het plafond veronderstelde men - dus ten onrechte - dat er bij het vervaardigen van het plafond een meetfout was gemaakt, zie C.W. Fock (red.), *Rapunburg 65, Het clubgebouw van de Vereniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden*, Leiden 1967, 37.
- ²⁰ Mondelinge mededeling van dhr. Anton van Delden, restauratiestucadoor. Tijdens de documentatie zijn (afgebroken) rietstengels waargenomen.
- ²¹ W.V.J. Freling, 'Oude Stadhuis Zutphen, Consoliderende leemstucwerkzaamheden aan twee renaissance-stucplafonds', in: *Mebest*, nr.5, jaargang 2004, 37 t/m 44.
- ²² Breedveldt Boer 1991, 66.
- ²³ Het kleuronderzoek van de verschillende stucwerken werd uitgevoerd door O. van der Klooster uit Heemstede.
- ²⁴ Rescura Bleijenburg heeft voor dit pand een restauratieplan vervaardigd met daarbij een ruimtestaat, waarin per ruimte staat aangegeven welke werkzaamheden uitgevoerd worden.

Gebouwen van posterijen, telegrafie en telefonie in Leiden 1850-1920

Henk van de Schoor

De Postwet van 1850 en de postkantoren

Wat de posterijen betreft is vooral de Postwet van april 1850 belangrijk geweest voor de ontwikkeling van het traditionele postgebouw. Deze wet kwam voort uit de opvatting van de Jonge Liberalen dat het, in het belang van handel en industrie, de plicht van de rijksoverheid was om voor een goede infrastructuur te zorgen. Uit de Postwet spreekt dezelfde geest als uit de nieuwe Grondwet van 1848. De afstand tussen overheid en burger moest worden verkleind en de burger diende in staat te worden gesteld invloed uit te oefenen op de landspolitiek.¹

De nieuwe Postwet werd uitgevaardigd door Mr. P.P. van Bosse, minister van Financiën in het Eerste Kabinet Thorbecke (1849-1853). De meerderheid van de in totaal 35 artikelen had betrekking op het briefport; slechts twee artikelen hadden direct betrekking op de vestiging van postkantoren: "Art. 6. Er worden postkantoren gevestigd in de gemeenten, door Ons aan te wijzen." en "Art. 22. (...) In elke gemeente van het Rijk wordt achtereenvolgende en zoodra de omstandigheden dit toelaten, eene gelegenheid tot het ontvangen en verzenden van brieven met de post geopend. (...)"

De toezegging dat iedere Nederlandse gemeente in staat zou worden gesteld om een postvestiging te openen, betekende geen vrijbrief aan de gemeentelijke overheden voor het eigenmachtig en ongelimiteerd openstellen van postkantoren. Het vestigingsbeleid werd nu weliswaar versoepeld, maar selectie en tijdstip bleven strikt in handen van de rijksoverheid. Vier maanden later volgde de concrete uitwerking van de nieuwe Postwet. In de vorm van een ministerieel besluit werd een lijst uitgebracht met de namen van de 120 plaatsen waarin postkantoren gevestigd zouden worden. In de tekst werd steeds gesproken over 'postkantoren', maar duidelijk is dat het daarbij ging om 'hoofdpostkantoren'. Deze kwamen onder de leiding van een 'postdirecteur'.

De selectie van hoofdpostkantoren was verre van willekeurig; naast de grote steden Amsterdam en Den Haag en de provinciehoofdsteden waren het altijd woonplaatsen die vanwege handel, scheepvaart en industrie een garantie boden op voldoende omzet. Dienstverlening aan het publiek en koopmansgeest gingen hand in hand.

Daarnaast werd in de daaropvolgende jaren overal in het land nog een groot aantal 'hulppostkantoren' geopend. Deze werden vrijwel altijd ondergebracht in één vertrek in een bestaand pand en beheerd door een 'brievengaarder'. De openingstijden waren beperkt tot een paar uur per dag. De hulppostkantoren kwamen in plaats van de vroegere 'bestelhuizen'.

Twee weken na het uitvaardigen van de nieuwe Postwet volgde een ministerieel rondschrijven aan alle postdirecteuren (Circulaire 411). Daarin zette de minister nog eens uiteen wat de achtergronden van de uitvaardiging van de Postwet waren geweest. Ook maakte hij daarin duidelijk dat de veelgehoorde klachten over traagheid van bestelling en slechte dienstverlening onmiddellijk dienden te worden verholpen. Bij de hervorming van de dienst rekende de minister op de steun, medewerking en maximale inzet van het voltallige personeel van de posterijen.

Om aan deze regelmatige wisseling en de betrekkelijke willekeur in de keuze van de locaties een einde te maken, besloot de postadministratie in 1869 het roer inzake het pandenbeleid om te gooien. Voortaan moest gezocht worden naar geschikte, permanente vestigingen. Daarmee werd het vaste postgebouw annex dienstwoning geïntroduceerd. De taak om te zorgen voor vaste postgebouwen legde het rijk bij de gemeenten neer, of, onder bepaalde omstandigheden, ook bij particulieren. Deze konden nu een bestaand pand inrichten tot postgebouw met directeurswoning of het initiatief nemen tot nieuwbouw. Vervolgens werd dat nieuwe of verbouwde pand aan het rijk verhuurd, meestal voor een periode van tien jaar. Als de gemeente eigenaar was van een postgebouw, was het een 'gemeentegebouw'. Het postgebouw waarin het postkantoor was ondergebracht diende op de begane grond te beschikken over een 'kantoorlokaal' voor de beambten, een 'wachtkamer' of 'wachtzaal' voor het publiek en een 'bestellerskamer' voor de postbestellers. Kantoorlokaal en wachtkamer waren van elkaar gescheiden door een hoog, houten 'lokettenfront' waarin zich een of meerdere loketten bevonden. De woning van de postdirecteur lag ofwel op de verdieping ofwel gedeeltelijk op de verdieping en gedeeltelijk op de begane grond.

Afb. 1. Het postgebouw aan de Breestraat. Toestand 1872-1895 (fotocollectie Regionaal Archief Leiden (RAL) PV12002)

Postgebouwen 1850-1877

De mogelijkheid zelf het initiatief te nemen tot nieuwbouw speelde in de optiek van de rijksoverheid tussen 1850 en 1877 een te verwaarlozen rol; in de eerste kwart-eeuw na het uitkomen van de Postwet van 1850 werd slechts een tiental nieuwe rijkspostgebouwen en rijkspost- en -telegraafgebouwen gerealiseerd. Voor de grotere daaronder zocht het rijk zelf een bouwmeester (Amsterdam 1854: C. Outshoorn); voor de kleinere (Deventer, Zwolle, beide uit 1873) benaderde het rijk de gemeentearchitect van de betreffende plaats voor het opmaken van het bestek. Het postgebouw van Rotterdam (1871) is een verhaal apart; dat ontwerp werd vanwege de aanleg van een spoorlijn dwars over de Blaak 'meegenomen' door de Staatsspoorwegen. Het ontwerp was afkomstig van N.T. Michaelis en W.C. Metzelaar.

De overige 90 nieuwe postkantoren die geopend werden tussen 1850 en eind 1877, waren vrijwel allemaal ondergebracht in gemeentegebouwen. In ongeveer twintig van de gevallen

ging het daarbij om nieuwbouw, maar de meerderheid betrof bestaande panden die tot postgebouw of post- en telegraafgebouw waren ingericht of verbouwd.

Het postgebouw van Leiden 1872

De postgeschiedenis van Leiden gaat terug tot het begin van de 18de eeuw. In 1735 is er al sprake van de 'directeur van het stedelijk postcomptoir'. Dan is er ook al sprake van de locatie van de Breestraat tegenover de Mooi Japiksteeg. In mei 1802 werden twee bestaande panden op die locatie tot één pand verheeld en in maart 1803 in gebruik genomen als postgebouw. In 1866 kwamen er klachten over het gebruik aan ruimte in het pand en na enige provisorische aanpassingen die alle niet voldeden, werd er in 1872 besloten tot sloop. Het nieuwe postgebouw op dezelfde plaats is het beginpunt van dit verhaal (afb. 1). Het is een rijksgebouw. De naam van de bouwmeester is niet bekend. Het vertoont enige oppervlakkige gelijkenis met de nieuwbouw van het post- en telegraafgebouw aan de Nieuwezijdsvoorburgwal in Amsterdam naar ontwerp van Cornelis Outshoorn uit 1854-1856. Mogelijk heeft de ontwerper van het Leidse postgebouw het Amsterdamse voorbeeld als uitgangspunt genomen.

Van het postgebouw in Leiden uit 1872 zijn alleen nog oude foto's van de voorgevel bewaard gebleven; de bouwtekeningen zijn verdwenen. Bestektekeningen van verbouwingen uit latere jaren, zoals die uit 1895, bieden te weinig aanknopingspunten voor een reconstructie van de oorspronkelijke plattegrond. Kennelijk ging het om een pand van drie bouwlagen. Waarschijnlijk lagen alle dienstruimten, zoals gebruikelijk, op de begane grond en de woonvertrekken van de directeurswoning allemaal op de verdiepingen: de woonkamers op de eerste verdieping en de slaapkamers op de tweede verdieping. Delen van de nieuwbouw uit 1872 bleven bij latere verbouwingen en uitbreidingen gehandhaafd. Wij zullen verderop in dit verhaal nog terugkomen op het postgebouw aan de Breestraat. Voor een goed begrip van de integratie van de verschillende diensten in de daaropvolgende decennia is op dit punt een zijstap naar een andere belangrijke tak van communicatie, de telegrafie, noodzakelijk.

De instelling van de rijkstelegrafie 1852

De telegrafie was van meet af aan voornamelijk een rijksaangelegenheid. De dienst werd bij wet ingesteld in 1852. Op 1 december van dat jaar werden vijf rijkstelegraafkantoren geopend in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Breda en Dordrecht voor het doorgeven en ontvangen van 'telegrafische berichten' naar en vanuit Brussel. De kantoren in de laatste twee plaatsen moesten al weer na enkele dagen gesloten worden bij gebrek aan deskundig personeel. Na de voltooiing, een half jaar later, van de aanleg van twee telegraaflijnen naar de Pruisische grens in aansluiting op de bestaande telegraaflijn naar Berlijn, volgde de opening van telegraafkantoren in Utrecht en Arnhem (1 juli 1853).

In eerste instantie viel de Rijkstelegrafie onder het ministerie

van Binnenlandse Zaken (1852-1869), maar al in 1869 werd besloten om de dienst over te brengen naar het ministerie van Financiën (1870-1877), waar traditioneel de posterijen onder vielen. Op die manier zou een nauwere samenwerking van de beide diensten in de nabije toekomst mogelijk moeten worden. De verhuizing bracht voorlopig geen enkele wijziging in de organisatie; ook bij Financiën bleven posterijen en telegrafie naast elkaar voortbestaan als twee onafhankelijke diensten, elk met een organisatievorm, diensthoofd en begroting. Bij de instelling van het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid in 1877 verhuisden beide diensten naar het nieuwe ministerie; aan de ambtelijke organisatie veranderde niets. Pas op 1 januari 1886 werden de beide zelfstandige departementsafdelingen Posterijen en Rijkstelegraaf samengevoegd tot één nieuwe afdeling, 'Posterijen' geheten. Binnen deze nieuwe afdeling bleven de onderafdelingen 'Posterijen' en 'Telegrafie' betrekkelijk onafhankelijk naast elkaar voortbestaan; daar kon ook de instelling van een derde onderafdeling – 'Zaken die beide diensten betreffen' – niets aan veranderen. De nieuwe afdeling Posterijen bleef deel uitmaken van het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid.

Pas de ingrijpende organisatorische wijziging in 1893 leidde tot de volledige integratie van posterijen en telegrafie. Toen werd het 'Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie' ingesteld. In dat jaar werden de drie onderafdelingen van de Posterijen samengesmolten tot één zelfstandige dienst van het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid: de 'Administratie der Posterijen en Telegrafie'. De nieuwe dienst kreeg in Den Haag een afzonderlijk bestuurscentrum, het Hoofdbestuur der Posterijen en Telegrafie, en kwam onder leiding te staan van een directeur-generaal. Deze ressorteerde rechtstreeks onder de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid (1893-1914). In 1905, toen het nieuwe ministerie van Landbouw, Handel en Nijverheid werd ingesteld, werd de naam gereduceerd tot 'ministerie van Waterstaat'. Met ingang van 1 januari 1915 werd de 'Administratie der Posterijen en Telegrafie' omgezet in het 'Staatsbedrijf der Posterijen en Telegrafie'. Het best renderende bedrijfs onderdeel, de telefonie, kreeg geen plaats in de naam. Pas in 1928 werd de naam 'Post, Telegraaf en Telefonie' (PTT) ingevoerd.

Een rijkstelegraafkantoor kon zijn ondergebracht in een gemeentelijk gebouw. Postkantoren en telegraafkantoren zijn per definitie altijd 'rijks'. Postgebouwen en telegraafgebouwen kunnen eigendom van het rijk zijn, van een gemeente, of zelfs vaneen particulier. Doorgaans nam het rijk het initiatief tot de nieuwbouw van of de inrichting van een bestaand pand tot post- of telegraafgebouw. Dat was gebruikelijk in de grotere steden waar het rijk zeker was van een jaarlijkse omzet die de investering loonde. Het resultaat was dan een rijkspostkantoor of rijkstelegraafkantoor in een rijkspostgebouw of rijkstelegraafgebouw. In veel kleinere plaatsen waar het rijk niet zonder meer overtuigd was van een batig saldo in de omzet van postzegels of telegrammen, maar een gemeente erg begerig was om een post- of telegraafkantoor in haar stads-

kern te krijgen, liet het rijk de nieuwbouw, dan wel de inrichting van een bestaand pand, over aan de betreffende gemeente. Het rijk stelde dan alleen een aantal minimumeisen wat betreft plattegrond van kantoor en bovenwoning, oppervlakte van de dienstvertrekken, ontsluiting enz. Na de oplevering van het pand ontving de gemeente al dan niet de goedkeuring van het rijk en vervolgens ging het rijk huur betalen aan de eigenaar/verhuurder, de gemeente. In zo'n geval is er sprake van een rijkspostkantoor of rijkstelegraafkantoor in een gemeentelijk gebouw.

Aanvankelijk werden de rijkstelegraafkantoren gewoonlijk ondergebracht in bestaande panden. Voor de dienst waren vereist: een 'seinkamer' of 'seinzaal', waar de seintafels stonden opgesteld en waar de telegraafbeambten met behulp van Morse-toestellen de aangeboden berichten verstuurden en een 'wachtkamer' of 'wachtsaal' voor het publiek. Beide vertrekken stonden met elkaar in verbinding door middel van een of meerdere loketten, waar het publiek zijn berichten kon aanbieden en kon afrekenen. Soms lag er tussen seinzaal en wachtkamer een apart 'aanneemkantoor'; dat was meestal het geval als de seinzaal op een andere verdieping lag. Ook gebruikelijk was een 'bestellerskamer', waar de telegrambestellers tussen de verschillende bezorgdiensten konden uitrusten en zich konden warmen.

Gewoonlijk had de telegraafdirecteur zijn woning op de verdieping van het pand. De zolder was meestal in gebruik als archief- en opslagruimte. In Leiden hadden de beide diensten posterijen en telegrafie tot 1 juli 1932 eigen directeuren. De postdirecteur woonde steeds boven het postgebouw aan de Breestraat. De telegraafdirecteur was vanaf 1895 gedwongen elders in de stad woonruimte te zoeken bij gebrek aan ruimte in het telegraafgebouw.

Het rijkstelegraafkantoor aan de Breestraat en Aalmarkt in Leiden

In oktober 1858 richtte de Kamer van Koophandel in Leiden zich tot het gemeentebestuur met het verzoek om er bij de rijksoverheid op aan te dringen ook de Leidse burgerij gebruik te laten maken van de zegeningen van het nieuwe medium. In feite hadden de Leidenaren al sinds 1847 de beschikking over een telegraafdienst, want de Hollandse IJzeren Spoorweg Maatschappij (HIJSM) die sinds 1847 een treinverbinding onderhield van Amsterdam naar Rotterdam, had haar telegraaflijnen in datzelfde jaar opengesteld voor het publiek. Nadelen daarbij waren onder meer dat het spoorwegstation buiten de stad lag en er voor het versturen van een telegram van een HIJSM-kantoor naar een rijkstelegraafkantoor het dubbele tarief moest worden betaald. De HIJSM was immers een zogenaamde 'bijzondere onderneming', dat wil zeggen een particuliere onderneming.

De gemeente Leiden slaagde erin in de binnenstad een rijkstelegraafkantoor te openen, zij het onder beperkende voorwaarden. De rijksoverheid zou zorgen voor aanleg en onderhoud van de lijnen en de levering van de apparatuur, maar de gemeente diende te zorgen voor een geschikt onderkomen.

Het rijkstelegraafkantoor werd ondergebracht in het St. Catharinagasthuis aan de Breestraat. De officiële ingebruikname van de telegraafdienst was op 15 mei 1859. Bovendien werkte de telegraafdienst in eerste instantie 'met beperkte dagdienst', dat wil zeggen op werkdagen van 9-12 uur en van 2-7 en op zondag van 2-7 uur.

In 1862 probeerde het gemeentebestuur van het rijk de toestemming te verkrijgen om op het telegraafkantoor de 'volledige dagdienst' in te voeren. De betrokken minister was daartoe bereid, mits de gemeente bereid was voor een nieuw en beter onderkomen te zorgen. De huisvesting aan de Breestraat was daarvoor niet geschikt.

Aan de achterkant van het St. Catharinagasthuis, aan de Aalmarkt, stond rechts van het poortje dat toegang gaf tot de Stadsgehoorzaal, een pand met trapgevels, "een onbewoonbaar huis dat niets opbracht". Dat pand werd niet gesloopt en vervangen door nieuwbouw - zoals in de literatuur wel wordt beweerd - maar verbouwd tot telegraafgebouw (afb. 2 en 3). Het ontwerp was van de hand van de stadsarchitect Salomon van der Paauw, dezelfde die een jaar eerder het jaar het linker buurpand, de Aalmarktschool, had ontworpen (1861: Aalmarkt 9-10). Aan de hand van een oude afbeelding is te zien dat aan de gevel het een en ander werd veranderd.²

Het nieuwe telegraafgebouw was als volgt ingedeeld: Het gebouw bestond uit twee delen: het brede rechterdeel telde tweeën een halve bouwlaag en een zolder onder de kap van het schilddak. Het smalle linkerdeel telde twee bouwlagen.

Afb. 2. De Aalmarktschool, nog met één bouwlaag, naar ontwerp van stadsbouwmeester Van der Paauw uit 1861-1862. Rechts ervan staat het telegraafgebouw. Toestand 1863-1872 (fotocollectie RAL PV3309.11)

Kantoor en woning waren grotendeels in het rechter gedeelte ondergebracht. De 'seinzaal' van het telegraafkantoor lag aan de straat; daarachter lag het vertrek voor het publiek, de 'wachtkamer', en daarachter weer lagen het vertrek van het personeel, de 'bestellerskamer', en de privaten van het personeel. De bestellerskamer was maar één bouwlaag hoog en had een lichtkoepel, een 'lantaarn'. Boven het kantoor lagen de voorkamer en boven de wachtkamer de achterkamer van de woning. Het smalle linkerdeel diende op de begane grond voor de ontsluiting van kantoor en woning. Achter het poortje aan de straat leidde een overdekte gang naar de Stadsgehoorzaal (recht door) en naar de wachtkamer en de trap naar de woonverdieping (halverwege rechtsaf). Boven de gang was aan de voorkant een kabinet, de 'kleine voorkamer', gesitueerd en aan de achterkant de keuken. Tussen het kabinet en de keuken lag een klein portaal met wandkasten en een trap naar de tweede verdieping en de zolder. De bovenwoning werd voor vijf jaar verhuurd aan de telegrafist Krieger. Het nieuwe rijkstelegraafkantoor, Aalmarkt 7-8, werd in gebruik genomen op 1 januari 1863. Bij die gelegenheid werd een tweede telegrafist in dienst gesteld, J.P.H. Hofstede, die vanuit Den Haag naar Leiden werd overgeplaatst. Het pand bleef als zodanig in gebruik tot 15 november 1889, toen het telegraafkantoor werd verhuisd naar het pand Breestraat 46.

Invoering van de pakketpost in Leiden 1882

In 1882 werd bij de posterijen de 'pakketpost' ingevoerd. De nieuwe dienst werd ondergebracht in het postgebouw aan de Breestraat. Al snel bleek de ruimte daarvoor te klein. Om die reden werd een pakhuis aangekocht, dat aan de achterkant van het postgebouw stond. Deze oplossing bood een tijdlange soelaas. Pas door de aankoop van het pand Bloemmarkt 15(a), thans Boommarkt, kon de snel groeiende nieuwe tak van dienst van een passender behuizing worden voorzien. Bij die gelegenheid werd het pand waarschijnlijk van een nieuwe voorgevel voorzien. Het pand werd opgeleverd op 15 november 1885 en kort daarna in gebruik genomen (afb. 4).

De opschriften luiden (van links naar rechts): '1885', 'Pakketpost' en 'Ingang'. Helemaal links in de gevel was een brede doorgang, bedoeld voor de handkarren van de postpakketdienst; helemaal rechts in de gevel was een smalle gang, bedoeld voor de fietsen van het personeel. Beide doorgangen kwamen uit aan de achterkant op een grote open binnenplaats, achter het postgebouw.

In 1888 kocht het rijk een woonhuis aan op de Breestraat, nummer 46, het rechter buurpand van het postgebouw. Het stond tussen het toenmalige postgebouw (Breestraat 44) en het gebouw van de studentensociëteit Minerva (Breestraat 48-50). De bedoeling was het pand in te richten voor de telegraafdienst, met het kantoor op de begane grond en de dienstwoning op de verdieping. Dat gebeurde volgens plan. Waarom het pand op de Aalmarkt niet meer voldeed is niet duidelijk. Het nieuwe pand bleek een slechte aankoop. Drie achtereenvolgende telegraafdirecteuren beklagden zich over de slechte bouwkundige staat van het pand, de onpraktische

Afb. 3. De Aalmarkischool, nu met twee bouwlagen; de eerste verdieping werd toegevoegd in 1872 naar ontwerp van de nieuwe stadsbouwmeester Schaap; bij die gelegenheid werd de gevelindeling gewijzigd. Rechts ervan staat het telegraafgebouw. Toestand 1872-1889 (fotocollectie RAL PV3309.16a)

indeling van de kantooruimte, de gebrekkige verlichting van de wachtkamer voor het publiek, het vocht en gebrek aan comfort in de bovenwoning en niet in laatste instantie de lawaaioverlast van de studentensociëteit in het rechter buurpand.

De telefonie: de jongste tak van communicatie

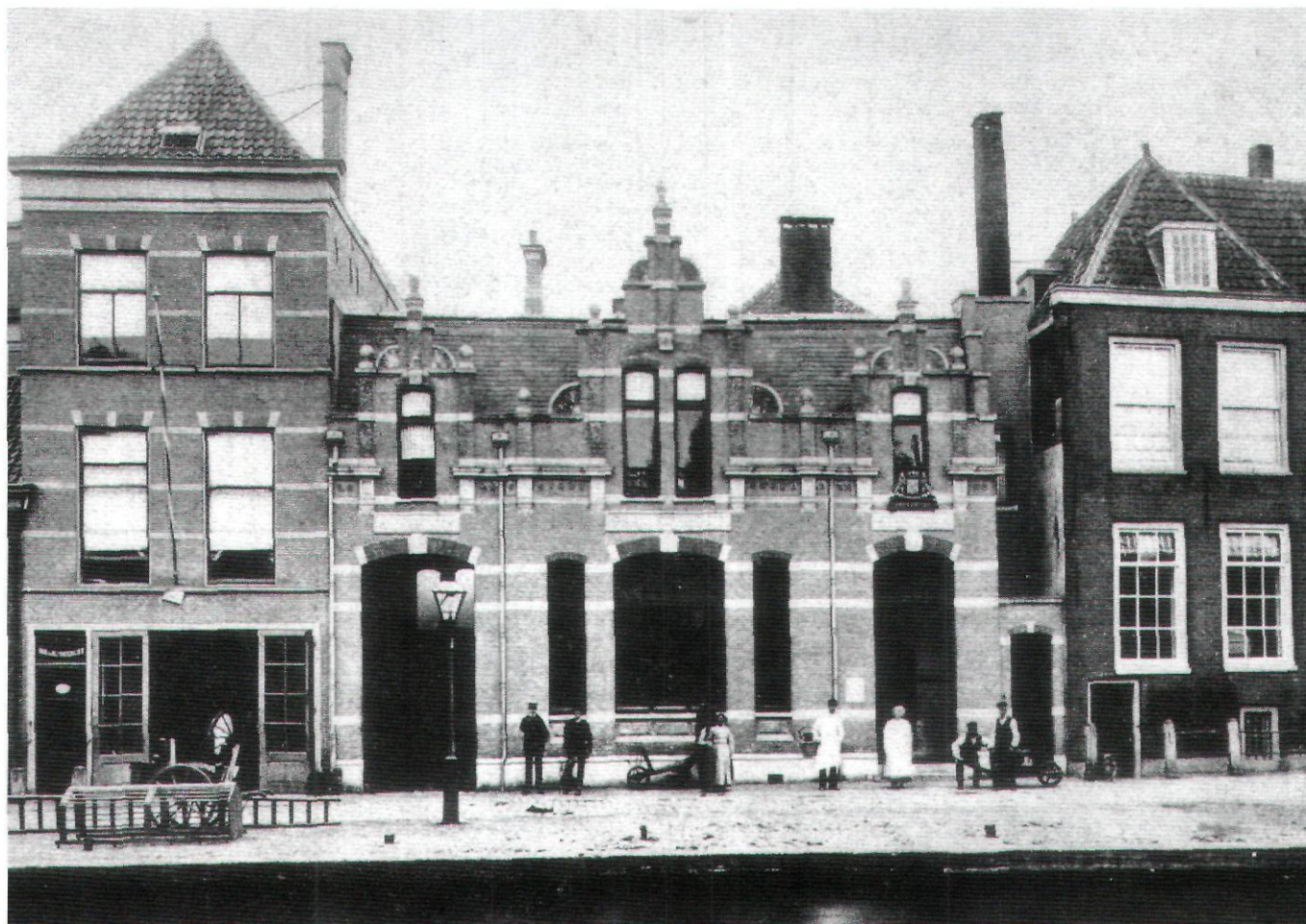
Bij de behandeling van de telefonie in Nederland in de periode 1880-1930 dient er een uitdrukkelijk onderscheid te worden gemaakt tussen lokale en interlokale telefonie. De eerste is lange tijd een zaak geweest van particulier initiatief en later in sommige gevallen van gemeentelijk initiatief; de interlokale telefonie is vrijwel van meet af aan een onderneming geweest van de rijksoverheid.

De lokale telefonie in Nederland is ontstaan met de ingebruikname van de lokale telefoonnetten van Amsterdam en Rotterdam in 1881. Exploitant was in beide gevallen de particuliere 'Nederlandsche Bell Telefoon Maatschappij' (NBTM). De tele-

fooncentrales waren opgesteld op de zolderverdieping van bestaande panden. In de daaropvolgende tien jaar openden de twee grootste particuliere telefoonmaatschappijen, de NBTM en de firma Ribbink van Bork & Co., later bekend als de 'Algemeene Telefoonmaatschappij' (ATM), in een groot aantal woonplaatsen lokale telefoonbureaus. Dit waren handbediende telefooncentrales met telefonisten aan het schakelpaneel.

De NBTM en Ribbink van Bork & Co./ATM en andere particulieren

De twee belangrijkste particuliere maatschappijen die in de volgende vijftien jaar in diverse Nederlandse steden lokale telefoonnetten opzetten en exploiteerden, waren de NBTM en de firma Ribbink van Bork & Co., de latere ATM. De NBTM was vooral geïnteresseerd in de telefoonexploitatie van de drie grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, enkele middelgrote steden in de provincies Noord- en Zuid-Holland zoals Haarlem en Dordrecht, en enkele provinciehoofdsteden

Afb. 4. Het pakketpostgebouw aan de Bloemmarkt. Toestand 1885-1895 (fotocollectie RAL - Beeldbank GN006489, ook opgenomen in Van Varik 1947 (zie noot 1), afb. tegenover p. 153)

daarbuiten, zoals Arnhem, Utrecht, Groningen en Leeuwarden. Alleen in dat laatste geval mislukten de plannen. Tussen 1881 en 1884 opende de NBTM een groot aantal lokale telefoonbureaus. Amsterdam, Rotterdam, Arnhem, Den Haag, Groningen, Utrecht, Haarlem en Dordrecht waren daarvan de eerste acht. In 1884 hadden deze acht netten samen al 2000 abonnees. De NBTM beheerde op enig moment tussen 1881 en 1913 in maar liefst 23 gemeenten een lokaal telefoonnet. De Amsterdamse firma Ribbink van Bork & Co., een elektrotechnisch bureau werkzaam voor de Koninklijke Nederlandse Marine, had duidelijk andere, bescheidener ambities dan de NBTM. Zij was actief in enkele middelgrote gemeenten in de randstad, zoals Leiden en Delft, maar vooral in de grotere gemeenten in het zuiden en oosten van het land. In 1899 werd de naam gewijzigd in N.V. Algemeene Telefoonmaatschappij (ATM). In sommige gemeenten werden lokale of regionale telefoonnetten opgezet op initiatief van plaatselijke particulieren. In Eindhoven opereerde de 'Eindhovensche Telefoonmaatschappij' en in Enschede de 'Enschedesche Telefoon Maatschappij'. Iets dergelijks gebeurde in Nijmegen,

Maastricht, Gouda, Zutphen, Tiel, Zeist, Oss, Alkmaar/Den Helder en Lisse.

De huisvesting en bediening van lokale telefooncentrales

Voor de huisvesting van al die telefooncentrales waren er twee mogelijkheden. Gewoonlijk werden ze ondergebracht op de zolder of de verdieping van een bestaand pand. Soms werd er een klein, chaletachtig gebouwtje voor opgetrokken, dat typologisch in de traditie staat van tramhaltes, kiosken en bodega's. Van deze tweede categorie zijn er alleen voorbeelden over in Baarn en IJmuiden. Een lokale telefooncentrale werd in eerste instantie bediend door een of twee telefonistes, en wel van 8.00 tot 21.00 uur. 's Avonds na 21.00 uur en op zon- en feestdagen werd in noodgevallen de beller gewoonlijk doorgeschakeld naar de gemeentepolitie. Verder waren in het telefoonbureau aanwezig: een cheffin, een hulp-telefoniste en een of twee monteurs. Daarmee waren de doorgaans betrekkelijk kleine gebouwtjes of ruimtes in gebouwen met een andere bestemming al redelijk vol.

Het publiek had geen toegang tot het telefoonbureau, zo blijkt uit een beschrijving van het eerste lokale telefoonkantoor van Leeuwarden, ondergebracht op de zolder boven de Hoofdwacht, Hofplein 38. De telefooncentrale van de firma Ribbink van Bork & Co. werd in gebruik genomen op 1 oktober 1885 en bleef gehuisvest aan het Hofplein totdat zij in of kort na 1895 naar een iets ruimer onderkomen aan de Eewal werd overgebracht.

De handbediende telefooncentrale bleef lange tijd in gebruik. De gemeentelijke telefoondienst van Amsterdam was de eerste die in 1911 in haar wijkcentrale 'Zuid' overschakelde op een half-automatisch systeem: de abonnee zocht op de gebruikelijke manier contact met de telefoniste, die met behulp van een druktoetsapparaat het gewenste nummer belde. Het eerste volledig geautomatiseerde rijkstelefoonnet - dus zonder tussenkomst van een telefoniste - werd in 1925 in Haarlem in gebruik genomen.

Toen in de jaren 1897-1925 het rijk stapsgewijs respectievelijk de interlokale en lokale telefonie overnam, werden de centrales meestal ondergebracht in het telegraafgebouw of post- en telegraafgebouw. Telefooncentrales werden pas weer in eigen gebouwen ondergebracht na 1929, toen het besluit viel om het hele Nederlandse telefoonnet verregaand te automatiseren.

De stelling waarin de bovengrondse lijnen bij elkaar kwamen, de zogenaamde 'dakstelling', stond vrijwel altijd op het dak van het pand waarin de telefooncentrale was ondergebracht (afb. 5). In eerste instantie bestond de dakstelling uit een simpele houten constructie. Twee verticale stijlen waren door middel van een dubbele kruisschoor met elkaar verbonden. Op dat geraamte waren boven elkaar zes horizontale dwarslatten bevestigd. Daarop waren porseleinen isolatoren aangebracht, bedoeld als aanhechtingspunten voor de draden van de verschillende abonnees. Iedere abonnee had zijn eigen

De Photo-Zincografische Inrichting van

•DIRK•SCHNABEL•
is thans aangesloten
onder TELEFOONNUMMER

intercommunaal
voorheen No 250

• cliche's ZOOWEL ALS ONTWERPEN OP ELK GEBIED •
• WORDEN IN DE ATELIERS UITGEVOERD •

•AMSTERDAM• GEBOUW „FELIX MERITIS“• KEIZERSGRACHT• 324•

Afb. 5. Bernard F.A. Eilers, Ontwerp voor een aankondiging bij gelegenheid van de overschakeling van drie- naar vier-cijferige telefoonnummers in Amsterdam circa 1900. Het telefoonnummer van het foto-atelier van Dirck Schnabel, gehuisvest in het gebouw van Felix Meritis, Keizersgracht 324, Amsterdam, wordt gewijzigd van 250 in 2807 (ca. 1900-1910) (Prentenkabinet Universiteit Leiden)

draad. De dakstelling was meestal aangebracht niet op maar naast de nok van het dak, waarschijnlijk vanwege de grotere stabiliteit. In tweede instantie, bij de uitbreiding van het aantal abonnees, werd de dakstelling uitgebreid. Toen werd een vierdelige dakstelling aangebracht, ook weer van hout, maar nu op een vierkant grondvlak, op de vier nokken van het dak. Van hoekstijl naar hoekstijl werden aan alle vier de zijden van de dakstelling boven elkaar weer dwarslatten aangebracht voor de bevestiging van isolatoren voor de verschillende abonneelijnen (afb. 6). Ook dit systeem bood mogelijkheden voor uitbreiding. Door de vier hoekstijlen ter verhoging kon het aantal dwarslatten aan vier zijden worden uitgebreid.

Instelling van gemeentelijke telefoonnetten 1896-1903

Rond 1895 telde Nederland 32 particuliere telefoonnetten. De helft daarvan was in handen van de NBTM, maar in feite was het marktaandeel van de NBTM veel groter, omdat zij een telefoonnet in bijna alle grote steden exploiteerde. Het totaal aantal telefoonabonnees in heel Nederland bedroeg in dat jaar circa 7000; daarvan was 70% abonnee van de NBTM, 20% van de ATM en 10% van een andere maatschappij. Vaak werd in de grotere plaatsen, na het aflopen van de eerste concessie van vijftien jaar, de exploitatie overgenomen door de gemeente. De exploitatie was namelijk een lucratieve bron van inkomsten gebleken. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Amsterdam, Rotterdam en Arnhem (1896), Maastricht en Enschede (1902) en Den Haag (1903). De overname door de gemeente was meestal het moment waarop de infrastructuur werd gemoderniseerd. In Amsterdam en Rotterdam werd in dat jaar begonnen met het ondergronds aanleggen - het 'verkabelen' - van het lokale telefoonnet. Dat was ook vaak het moment waarop de telefooncentrale werd overgebracht naar een andere, ruimere behuizing. Dat kon de zolder zijn van een ander bestaand pand (Rotterdam), of een nieuw en speciaal voor dat doel opgetrokken telefoongebouw (Amsterdam en Den Haag).

Leiden krijgt een lokaal telefoonnet 1890

In de jaren 1884 en 1885 gingen in Leiden stemmen op, vooral in de kringen van middenstand en handel, om de mogelijkheid te onderzoeken of ook in Leiden, in navolging van de grote steden in het westen van het land, een particulier lokaal telefoonnet kon worden opgezet. De NBTM had al in 1882 een concessie aangevraagd en ook verkregen, maar daar om onduidelijke redenen niets mee gedaan.

In 1885 meldde zich een nieuwe gegadigde in Leiden, de heer J.B. van Bork, medeëigenaar van de firma Ribbink van Bork & Co. die op dat moment bezig was met het opzetten van een lokaal telefoonnet in Leeuwarden. Van Bork wist interesse te wekken voor zijn plannen en begon, daarin gesteund door de in november 1884 opgerichte 'Telefooncommissie', met de voorbereiding van een concessie-aanvraag voor Leiden.

De gemeenteraad van Leiden verleende in haar vergadering van 21 januari 1886, met zeventien stemmen vóór en vijf stemmen tegen, goedkeuring aan het verzoek van de firma

Afb. 6. Het waaggebouw in Leiden met de dakstelling van de lokale telefonie. Toestand 1895-1905. De dakstelling is van het tweede type met een gering aantal dwarslatten (fotocollectie auteur)

Ribbink van Bork & Co. om in Leiden een particulier lokaal telefoonnet aan te leggen en te exploiteren. Op dat moment hadden zich 65 gegadigden als abonnee aangemeld, deels particulieren, deels firmanten. Op 30 augustus 1887 verleende de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid toestemming aan het plan, zij het onder een aantal beperkende voorwaarden. Het contract tussen de gemeente Leiden en Ribbink van Bork & Co. werd pas twee jaar later getekend, op 31 januari 1889. De concessie werd verleend voor vijftien jaar, gerekend vanaf het moment van ingebruikname. Het abonnementsgeld was vastgesteld op f 35,- per jaar. Het telefoonnet werd in gebruik genomen op 1 maart 1890, dus de concessie liep af op 1 maart 1905.

De eerste zes jaar was de telefooncentrale gehuisvest in het stadhuis, Breestraat 98, in een vertrek achter de Archivariskamer. De firma Ribbink van Bork & Co huurde dit vertrek

voor f 50,= per jaar van de gemeente Leiden, op voorwaarde dat het alleen gebruikt werd door het personeel van de telefoonmaatschappij en door de politie. In 1896 werd de telefooncentrale ondergebracht in het waaggebouw, Aalmarkt 21, op de verdieping boven de waag, in de voormalige Chirurgiënskamer. Op het dak werd een dakstelling aangebracht als verzamelpunt van de bovengrondse lijnen van de telefoon-abonnees (afb. 6). Wat de reden was van deze verhuizing en van wie het idee van deze verhuizing afkomstig was, de gemeente of de telefoonexploitant, is niet duidelijk. Mogelijk heeft plaatsgebrek in het stadhuis een rol gespeeld bij het vertrek naar de waag. In ieder geval was de gemeente kennelijk bereid een ander gemeentepand beschikbaar te stellen voor de huisvesting van de telefooncentrale. Voor het gebruik van de ruimte moest jaarlijks een huursom van f 100,= aan de gemeente worden betaald; dat was een verdubbeling van de oude huurprijs. De telefooncentrale bleef een kleine tien jaar in het waaggebouw; daarna verhuisde men opnieuw, dit keer naar een pand aan de Papengracht.

Na het vertrek van de telefooncentrale uit het waaggebouw en de introductie van ondergrondse lijnen in 1905 werd de dakstelling kennelijk niet meteen verwijderd. Nog in november 1908 beklagde de bekende Leidse architect H.J. Jesse zich erover dat de lelijke "droogrekken" nog steeds het gebouw ontsierden, terwijl de telefoondienst toen al enige tijd uit het gebouw was vertrokken.

Het ontstaan van de interlokale telefonie 1888

In januari 1888 begon de 'interlokale fase' van de telefonie. Dat was het moment waarop de NBTM toestemming kreeg van de rijksoverheid om het lokale telefoonnet van Amsterdam te verbinden met de lokale netten van Haarlem en Zaan- dam. Dit was bedoeld als een vorm van dienstverlening van de NBTM aan haar abonnees. De lokale abonnees in de regio Amsterdam kregen zo de mogelijkheid om ook interlokaal te telefoneren. De nieuwe lijnen werden al op 23 januari van dat jaar in gebruik genomen.

In datzelfde jaar nog kreeg de NBTM toestemming om Amsterdam te verbinden met Rotterdam en Dordrecht; de telefoonverbinding Amsterdam-Rotterdam was al klaar in oktober van dat jaar. Twee jaar later werd ook Den Haag in dit net opgenomen, zodat men in 1890 al kon spreken van een bescheiden interlokaal net dat een aantal belangrijke plaatsen verbond. In die tijd sprak men trouwens nog van een 'intercommunaal' net.

Leiden werd opgenomen in het interlokale NBTM-net in 1896. Die situatie heeft niet lang bestaan. Al in 1897 besloot het rijk het hele bestaande - nog zeer bescheiden - interlokale net in één keer over te nemen. Zo ontstond de 'rijkstelefoondienst' (1 oktober 1897). De telefooncentrales werden voortaan ondergebracht in een aparte ruimte in de plaatselijke post- en telegraafgebouwen. Nog lange tijd bleef het rijk de telefonie beschouwen als een onderdeel van de telegrafie. Wij zullen nog zien dat in Leiden de interlokale telefooncentrale werd ondergebracht in het pas verbouwde telegraafgebouw

aan de Bloemmarkt (1897). Daarvoor werd een apart 'telefoonvertrek' ingericht. De interlokale telefooncentrale ging voortaan heten 'rijkstelefoonbureau'.

De telegrafie naar de Bloemmarkt en de pakketpost naar de Breestraat?

Op dit punt in de chronologie aangekomen, is het zaak dat wij opnieuw onze aandacht richten op de panden aan de Breestraat en de Bloemmarkt waar respectievelijk de posterijen en de telegrafie waren ondergebracht. Al sinds de ingebruikname van het pand Breestraat 46 voor de telegraafdienst (1889), waren er problemen geweest, zowel constructief-technische als klachten over de geluidsoverlast van het buurpand, Breestraat 48.

In 1895 werd voor het eerst voorgesteld om de huisvesting van de beide diensten telegrafie en pakketpost om te ruilen. De pakketpost zou dan verhuizen naar het telegraafgebouw aan de Breestraat en de telegrafie naar het pand van de pakketpost aan de Bloemmarkt. Er bestond nog wel enige zorg of de Leidse bevolking wel haar weg zou kunnen vinden naar een nieuwe behuizing van de telegrafie aan een 'achterafstraat' als de Bloemmarkt. Een ander bijkomend nadeel was het feit dat het gebouw van de pakketpost aan de Bloemmarkt slechts bestond uit een kantoorruimte op de begane grond en een zolderverdieping onder de kap; een bewoonbare eerste verdieping ontbrak. Om die reden zou de directeur van de telegraafdienst in dat geval gedwongen zijn elders in de stad woonruimte te huren.

De verbouwingen van de panden aan de Breestraat en Bloemmarkt

Ondanks duidelijke bezwaren werd toch besloten de beide diensten telegrafie en pakketpost te laten ruilen van onderkomen. Een en ander kreeg zijn beslag in de verbouwingen van 1895-1896, zie tekening achteromslag. Het voormalige telegraafgebouw, Breestraat 46, werd bijna helemaal gesloopt en op dezelfde plaats werd een nieuwe vleugel gebouwd, haaks op de rooilijn, die ruim plaats bood voor de pakketpost.

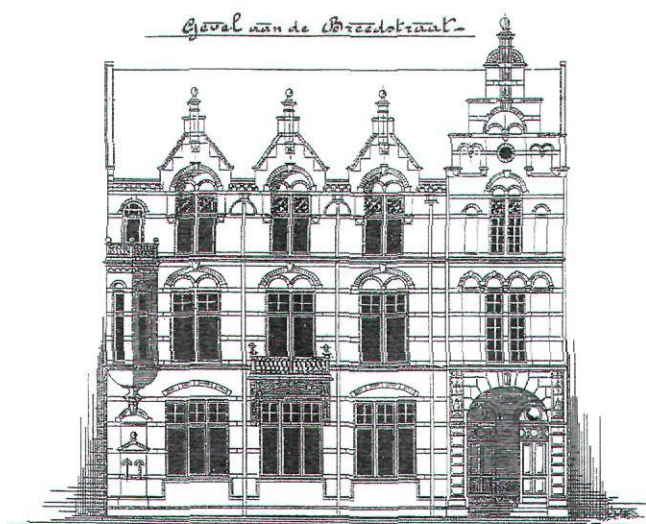
Ook het oude postgebouw werd vrijwel helemaal gesloopt. Op die plaats werden twee nieuwe grote ruimtes gecreëerd, beide haaks op de voorgevel gelegen: het 'postlokaal' bedoeld als kantoorlokaal voor de ambtenaren van de posterijen links en de wachtkamer voor het publiek rechts. Beide lokalen werden nu aanzienlijk vergroot vergeleken met de oude situatie. De wachtkamer voor het publiek was nu meer dan zes keer zo groot als vroeger. De ruimten voor de pakketpost, de wachtkamer voor het publiek en het kantoorlokaal van de postbeambten waren maar één bouwlaag hoog. Alle drie hadden ze een lichtkoepel.

De postdirecteur kreeg op de eerste verdieping de beschikking over drie woonkamers, waarvan twee en-suite, en een keuken aan de voorkant en drie slaapkamers en een badkamer aan de achterkant. Op de tweede verdieping had hij nog eens vier kamers aan de voorkant.

Ook de oude voorgevel van het postgebouw werd gesloopt. Een nieuwe voorgevel werd opgetrokken die nu de beide panden Breestraat 44 en Breestraat 46 besloeg (afb. 7). De bouwstijl was een combinatie van Neogotiek en Neorenaissance die typerend was voor het rijksbouwen aan het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Het ontwerp van de gevel kwam van afkomstig van het bureau van rijksbouwmeester D.E.C. Knuttel, rijksbouwmeester voor de Landsgebouwen in het Tweede District van 1892 tot 1923.

Het voormalige pakketpostgebouw werd minder ingrijpend aangepakt. De hoofdruimte van het pand werd nu ingericht als seinzaal van de telegrafie. Aan de voorgevel veranderde vrijwel niets. Waarschijnlijk werd alleen in het naambord op de gevel 'Pakketpost' vervangen door 'Telegraaf'. In de bouwplannen werd al rekening gehouden met de op handen zijnde overname van het interlokale NBTM-telefoonnet door het rijk. In het nieuwe telegraafgebouw werd een apart telefoonvertrek ingericht voor het opstellen van de telefooncentrale. In een laat stadium van de werkzaamheden, toen de bouw al aan de gang was, werd in het telefoonvertrek ook nog een telefooncel ondergebracht. Omdat het telefoonvertrek daardoor te klein dreigde te worden, werd de ruimte bedoeld voor de batterijkamer bij het telefoonvertrek getrokken. De batterijen werden nu naar de zolder verplaatst.

Het hele verbouwingsproject verliep niet probleemloos. In juli 1896 moest de aannemer de werkzaamheden stopzetten vanwege een faillissement. De beide borgen zetten toen volgens contract het werk voort. De aanlevering van bouwmaterialen liep echter vertraging op omdat de leveranciers onvoldoende vertrouwen hadden in de kredietwaardigheid van de beide borgen. Voor een aantal werkzaamheden werden toen noodgedwongen andere aannemers aangetrokken.

Afb. 7. De voorgevel van het postgebouw aan de Breestraat naar ontwerp van rijksbouwmeester D.E.C. Knuttel. Toestand 1895-1918 (detail bestektekening Nationaal Archief, Den Haag, WHN Hbs PTT 1893-1926, 2.16.21 inv.nr. 810, 1895 N°. 39)

Begin 1897 werden de panden weer voor het publiek opengesteld. Op 1 januari 1897 nam het rijk de interlokale telefoon dienst over. Om die reden werd de naam van het verbouwde telegraafgebouw nu gewijzigd in 'telegraaf- en telefoongebouw'. Al snel na de overname van de interlokale telefonie werd duidelijk dat de haar toebedachte ruimte in het pand te klein was. Een simpele en praktische oplossing lag voor de hand: het vertrek van de telegrambestellers was groter dan het vertrek van de telefooncentrale. Daarom moesten de telegrambestellers en de telefoonbeambten van lokaal ruilen.

Al in 1904 was een verbouwing van het telegraaf- & telefoongebouw noodzakelijk. De verbouwing had te maken met de snelle uitbreiding van het telefoonverkeer en met de toename van het aantal telegrambestellers, maar was betrekkelijk bescheiden van karakter. Het telefoonvertrek kon worden vergroot door de naastgelegen gang en privaat links ervan erbij te trekken; de bestellerskamer van de telegrafie kon aan de achterkant worden vergroot ten koste van een gedeelte van de open binnenplaats. Bij deze verbouwing veranderde er niets aan het postgebouw.

Vergeleken met de verbouwing van 1904 was die van 1910 veel ingrijpender. Ook deze verbouwing had te maken met de groei van het telegraaf- en telefoonverkeer. Het linker buurpand, Bloemmarkt 15, aangekocht in 1907, werd nu bij het telegraaf- en telefoongebouw getrokken. Het pand was zo bouwvallig dat het in zijn geheel moest worden gesloopt. Aan de straatkant werd de seinzaal uitgebreid door de oude wachtzaal erbij te trekken. De seinzaal besloeg nu de volle breedte van het oude telegraaf- en telefoongebouw; dat betekende een forse vergroting van de beschikbare ruimte. Aan de achterkant van het gebouw werd de gehele breedte gebruikt voor (van links/oost naar rechts/west) de bestellerskamer en de telefoonkamer. Opnieuw moesten de telegrambestellers en de telefoonbeambten van lokaal ruilen.

De verbouwing van 1910 omvatte, zoals vermeld, ook een uitbreiding. Rechts van de oude telegraaf- en telefoongebouw liep een smalle gang naar de open binnenplaats en de rijwielstalling achter het gebouw. Deze ruimte plus de vrijkomende ruimte van het perceel Bloemmarkt 15 werden nu gebruikt voor het creëren van een nieuwe wachtzaal voor het publiek aan de voorkant en van een werkkamer van de directeur aan de achterkant. Ook dat betekende een forse vergroting van de beschikbare ruimte: de wachtzaal werd daarmee vergroot en in de oude opzet ontbrak de directeurskamer zelfs helemaal. Helemaal rechts in de uitbreiding kwam een nieuwe publieksingang. De voorgevel werd naar rechts met twee traveeën uitgebreid; de bouwstijl daarvan sloot naadloos aan bij de bestaande voorgevel uit 1885. Tijdens de werkzaamheden werd het pand ook van elektrisch licht voorzien. Ook bij deze verbouwing veranderde er niets aan het postgebouw aan de Breestraat.

Al in maart 1908 wist het rijk het linker buurpand van het post- en telegraafgebouw aan de Breestraat door koop te verwerven, Breestraat 42. Overwogen werd om het telegraafkantoor in dit pand onder te brengen gezien de grotere allure van de Breestraat boven de locatie aan de Bloemmarkt, maar dit

plan sprong af op de hoge kosten die een dergelijke interne verhuizing met zich mee zou brengen. Besloten werd het pand aan te houden met het oog op toekomstige uitbreidingsplannen, maar het voorlopig niet te gebruiken voor de dienst. Daarom kreeg het pand toen een onderhoudsbeurt om het geschikt en aantrekkelijk te maken voor verhuur. De Leidse arts J.A. Schreuder huurde het pand in eerste instantie voor vijf jaar, van 1 mei 1908 tot 1 mei 1913. Daarna werd het huurcontract verlengd met nog eens vijf jaar, van 1 mei 1913 tot 1 mei 1918. Na afloop van deze tweede huurtermijn werd het contract niet meer verlengd. Dat had alles te maken met een volgende uitbreiding van het gebouwencomplex van de posterijen en telegrafie & telefonie aan de Breesstraat/Bloemmarkt.

Ribbink van Bork & Co wordt N.V. Algemeene Telefoonmaatschappij 1899

Opnieuw gaan we terug naar de lokale telefonie en haar huisvesting. Op 15 mei 1899 liet de firma Ribbink van Bork & Co. de gemeenteraad van Leiden per brief weten dat zij van plan was een Naamloze Vennootschap op te richten onder de naam 'Algemeene Telefoonmaatschappij'. De statuten waren inmiddels al goedgekeurd bij Koninklijk Besluit. De firma vroeg nu de gemeente Leiden toestemming om de concessie over te dragen aan de nieuwe vennootschap. De gemeenteraad ging daarmee accoord.

Zoals vermeld liep de concessie aan de ATM liep af op 1 maart 1905. Al in het najaar van 1903 kwam de eventuele

Afb. 8. Het Centraal Telefoonbureau van de firma Ribbink van Bork & Co, sinds 1899 Algemeene Telefoon Maatschappij (A.T.M.), was ondergebracht op de verdieping van het pand Papengracht 23, 1905-1923. De foto van het gebouw en het mannelijk personeel dateert uit 1918. (Uit: Steensma 1918 (zie noot 1), afb. [15])

verlenging van de concessie aan de orde in de Leidse gemeenteraad. Op de achtergrond speelden twee aspecten een belangrijke rol: de gemeente Leiden was geïnteresseerd in de overname van het lokale net met de bedoeling om daar, in navolging van andere steden als Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Arnhem een gemeentelijk lokaal telefoonnet van te maken. Het andere belangrijke aspect gold de infrastructuur: andere steden hadden hun bovengrondse leidingen inmiddels ondergronds aangelegd.

In de voorafgaande jaren, tussen 1895 en 1901, was er regelmatig overleg gepleegd tussen burgemeester en wethouders (b&w) van Leiden en de telefoonmaatschappij over de mogelijkheid de concessie tussentijds al te verlengen, overigens zonder concreet resultaat. Pas in februari 1901 lag er, op verzoek van b&w, een concreet en uitgewerkt voorstel op tafel. Dat omvatte de volgende vier hoofdpunten: het Leidse telefoonnet – binnen de singels - zou ondergronds worden aange-

legd; de abonnementsprijs zou niet worden gewijzigd; aan de gemeente zou 5% van het totale aantal aansluitingen - met een minimum van 25 - gratis ter beschikking worden gesteld van de gemeente; de concessie zou met dertig jaar worden verlengd tot 1 maart 1935. In januari 1902 nam b&w contact op met de heer Theunissen, directeur van de gemeentelijke telefoondienst te Amsterdam, met een aantal vragen. De gemeente vroeg zich namelijk of het financieel interessant zou zijn om de concessie niet te verlengen maar de exploitatie in eigen hand te nemen. De heer Theunissen antwoordde in juli van dat jaar. Hij achtte zo'n constructie heel wel mogelijk, adviseerde om in eigen beheer een compleet nieuw bovengronds net aan te leggen en daarom niets van het bestaande net over te nemen. Een eigen gemeentelijk telefoonnet zou al op korte termijn zeer lucratief kunnen zijn voor Leiden, aldus Theunissen. Ook de directeur Gemeentewerken van de gemeente Leiden werd om een reactie gevraagd op het

Afb. 9. De seinzaal van het Centraal Telefoonbureau van de firma Ribbink van Bork & Co/A.T.M. op de verdieping van het pand Papengracht 23, met zes telefonistes en een cheffin. (Uit: Steensma 1918 (zie noot 1), afb. [16])

rapport van de heer Theunissen. Deze kwam uit op een heel ander kostenplaatje. Slechts bij een forse verhoging van het abonnementsgeld kon volgens hem de exploitatie rendabel worden. Hij ried dan ook met klem het opzetten van een gemeentelijk telefoonnet af en adviseerde nieuwe onderhandelingen te beginnen met de toenmalige concessionaris. b&w, dat eerst een fervent voorstander was geweest van gemeentelijke exploitatie, draaide nu om als een blad aan de boom. De Commissie van Fabricage (Openbare Werken) sloot zich aan bij het standpunt van de directeur Gemeentewerken.

De telefoonmaatschappij had om een verlenging van dertig jaar gevraagd. De gemeenteraad achtte een termijn van 25 jaar acceptabel.

Het voorstel van b&w aan de gemeenteraad in de vergadering van donderdag 8 oktober 1903, luidde nu: een verlenging wordt toegestaan voor 25 jaar, van 1 maart 1905 tot 28 februari 1930. Het voorstel werd aangenomen met 26 stemmen vóór en 2 stemmen tegen.

Een sneeuwstorm verwoest de bovengrondse infrastructuur 1898

Ongetwijfeld is de grote kwetsbaarheid van het bovengrondse net een belangrijk argument is geweest om over te gaan op de 'verkabeling' van het telefoonnet in Leiden. Met name de ramp van 26 maart 1898 speelde daarbij een belangrijke rol. Op die dag werd het bovengrondse net in Leiden grotendeels verwoest door een sneeuwstorm: "(...) zowel de houten palen als de Eiffeltorenachtige ijzeren gevaarten op de Beestenmarkt werden vernield; de paal op het Stationsplein bij het Boerhaavebeeld knapte bij de grond af en werd later gemeld, drijvende in de gracht langs het Academisch Ziekenhuis." De gevolgen waren desastreus. Op die dag werd het lokale telefoonverkeer voor langere tijd volledig uitgeschakeld. Daarnaast speelden de regelmatige klachten van de Leidse burgerij over de weinig esthetische dakstellingen en paalconstructies van de telefonie, met name in de oude binnenstad, al veel langer een rol.

De telefooncentrale aan de Papengracht 1905-1923

Kennelijk was er ná het opmaken van het contract en al vóór het ingaan van de nieuwe concessie overeenstemming bereikt over een nieuwe huisvesting van het telefoonbureau. In de voorwaarden die in de gemeenteraadsvergadering van 8 oktober 1903 werden besproken en goedgekeurd, was er nog sprake van een continuering van het gebruik van het lokaal boven de waag (artikel 10).

Toch verhuisde het telefoonbureau al in 1905 opnieuw, nu van het waaggebouw naar de Papengracht nr. 23. Daar zou het gehuisvest blijven tot begin 1923. Ook dit keer is de reden van de verhuizing niet bekend. Mogelijk bestaat er een direct verband met de invoering van het ondergrondse telefoonnet in het gebied binnen de singelgrachten. Het telefoonbureau werd nu kennelijk ondergebracht op de eerste verdieping aan de straatzijde (afb. 8 en 9). Het nieuwe onderkomen was geen

eigendom van de gemeente, zoals de beide vorige locaties, maar van een particulier. Hoeveel de nieuwe huurprijs precies bedroeg, is niet duidelijk. Bekend is wel dat de telefoonmaatschappij in de periode 1919-1923 jaarlijks een huursom van f 800,= voor het pand betaalde.

Het rechter buurpand, nummer 21, werd ook gehuurd door de telefoonmaatschappij en was in gebruik als magazijn. De eigenaar van dit laatste pand was het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

In 1905 waren alle bovengrondse leidingen uit het stadsbeeld van Leiden verdwenen. Een dakstelling heeft het pand aan de Papengracht dus nooit gehad. Het pand bestaat nog steeds en is thans (2006) in gebruik als woonhuis.

Een nieuwe faciliteit voor Leiden was de invoering van telefooncellen, 'publieke telefoonstations' geheten. Het college van b&w mocht zelf beslissen op welke vier plaatsen in Leiden die telefooncellen zouden worden geplaatst. De telefoonmaatschappij had in ieder geval al twee plaatsen in gedachte: "Hiervan zal één station komen op het centraal-bureau en zoo mogelijk één op het spoorwegstation." (Artikel 15). Hiermee werd dus voor het eerst de regel doorbroken dat het lokale telefoonbureau niet toegankelijk was voor het publiek. In het interlokale Rijkstelefoonbureau was al meteen bij de opening in 1897 een telefooncel in gebruik genomen.

De naasting van lokale telefoonnetten door het rijk 1906-1927

De overname van de lokale particuliere en gemeentelijke - telefoonnetten begon pas ongeveer twintig jaar na de overname van het interlokale net door het rijk. De Telegraaf- en Telefoonwet van 1904 die de aparte status van de aanleg en exploitatie van de telefonie benadrukte ten opzichte van de telegrafie, vormde het begin van de lokale rijkstelefonie, zij het nog steeds binnen het dienstverband van de telegrafie. De overname gebeurde nu, anders dan in 1897, stapsgewijs. In eerste instantie werden juist die telefoonnetten overgenomen, waar om diverse redenen iets mis mee was, zoals het half-voltooide, gemeentelijke telefoonnet van Rheden (1906) en het kwalitatief slechte, particuliere net van Nijmegen (1908).

Gewoonlijk zette de betreffende maatschappij de exploitatie dan nog enkele jaren voort namens het rijk. Daarna werd de lokale telefooncentrale overgebracht naar het post- en telegraafgebouw. Na de naasting van de gemeentelijke lokale telefoonnetten van Maastricht en Eindhoven, respectievelijk in 1926 en 1927, bleven alleen nog de gemeentelijke telefoonnetten van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag over. Deze laatste drie konden pas op 15 september 1940 genaast worden, dankzij een maatregel van de bezetter. Onder de naam 'Plaatselijke Telefoondiensten' (PTD's) bleven ze vervolgens administratief-organisatorisch als zelfstandige diensten binnen de PTT voortbestaan, tot lang na de Tweede Wereldoorlog.

Op 1 januari 1913 werden alle nog resterende negentien loka-

le telefoonnetten van de NBTM overgenomen door het rijk. Dat betekende een forse uitbreiding van het lokale rijksnet. Nog drie jaar lang bleef de maatschappij tegen betaling belast met de uitvoering van de telefoondienst. Zes jaar later, op 1 januari 1919, gebeurde hetzelfde met de tien netten van de ATM. Anders dan bij de NBTM nam het rijk nu ook meteen de exploitatie over.

Het telefoonbureau van de ATM was al sinds 1905 ondergebracht op de verdieping van het pand Papengracht 23; het materiaal van de telefoondienst was ondergebracht in het rechter buurpand, Papengracht 21. Aan die huisvesting veranderde voorlopig niets. Het was immers de bedoeling om de lokale telefoondienst onder te brengen in het nieuwe telegraaf- en telefoongebouw aan de Bloemmarkt, dat op moment in aanbouw was. Onduidelijk was wanneer het nieuwe pand opgeleverd zou gaan worden. Daarom werd besloten om de beide panden aan de Papengracht voorlopig te blijven huren, voor de periode van 1 januari 1919 tot 1 januari 1924, met

een opzegtermijn van drie maanden. In het voorjaar van 1922 zag het er naar uit het telefoonbureau op korte termijn naar het nieuwe onderkomen zou worden overgebracht. Om die reden werd eind maart 1922 de huur opgezegd. Enkele tegenvallers in de planning van de bouwactiviteiten maakten dat de oplevering werd uitgesteld. Het rijk moest daarom de beide eigenaren verzoeken de huur te continueren.

Het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de eigenaar van nummer 21, was daartoe bereid, maar de eigenaar van nummer 23 was minder welwillend. Eerst was hij daartoe niet bereid, maar later weer wel, maar nu vroeg hij een jaarlijkse huurprijs die bijna het dubbele was van die van de voorafgaande jaren. Na enig onderhandelen en het iets verlagen van de huurprijs – hoewel die nog steeds de helft hoger was dan vroeger – besloot het rijk de nieuwe huurprijs te accepteren. Het verplaatsen van de telefooncentrale en de infrastructuur naar een andere locatie voor een periode van

Afb. 10. De voorgevel van het nieuwe telegraaf- en telefoongebouw aan de Bloemmarkt. Toestand 1921-1976 (fotocollectie RAL PV12014)

minder dan één jaar, was ook geen aantrekkelijke optie. Waarschijnlijk heeft de eigenaar zich dat ook gerealiseerd. Daarop werd een nieuwe huurperiode overeengekomen van 1 april 1922 tot 1 april 1923. De lokale telefooncentrale kon uiteindelijk op 1 januari 1923 naar het nieuwe onderkomen aan de Bloemmarkt worden overgebracht.

In de jaren '20 en '30 van de twintigste eeuw wist de PTT nog vijf andere panden aan te kopen aan de Bloemmarkt/Boommakkt, namelijk de nummers 16, 17, 18, 19 en 20. In al deze gevallen had men niet een directe, concrete bestemming voor ogen, maar kocht men lang vooruit, soms wel tien jaar of langer. De redenering was dat, als men te lang wachtte, het gevaar bestond dat een handige speculant het pand zou opkopen om het dan jaren later, op een moment dat het rijk dringend behoefte had aan uitbreidingsmogelijkheden, met veel winst door te verkopen aan het rijk.

De verbouwing van het postgebouw en het telegraaf- & telefoongebouw 1918-1921

De verbouwing van 1918 was, vergeleken met de beide vorige, veel ingrijpender. Dit keer werd niet alleen het telegraaf- en telefoongebouw aan de Bloemmarkt verbouwd, maar ook het postgebouw aan de Breestraat. Bovendien werden twee buurpanden bijgetrokken: voor het telegraaf- en telefoongebouw het pand Bloemmarkt 14, het linker buurpand dat al was aangekocht in 1907 en voor het postgebouw eveneens het linker buurpand, Breestraat 42, aangekocht in 1908. Het bestaande telegraaf- en telefoongebouw werd van een verdieping en van een nieuwe voorgevel voorzien, waarbij de uitbreiding uit 1910 en de nieuwe uitbreiding, beide aan de rechterkant, werden opgenomen. Bij de verbouwing van 1918 werd al rekening gehouden met de komst van de lokale telefooncentrale van de ATM die in het daaropvolgende jaar genaast zou worden door het rijk.

Aan de plattegrond van de begane grond van het telegraafgebouw veranderde niet zoveel. Seinzaal, ingang en wachtzaal voor het publiek en directeurskamer bleven ongewijzigd; het telefoonvertrek werd iets verkleind om ruimte te bieden aan een gang die doorliep tot aan de bestellerskamer. Op de plaats van het bijgetrokken pand, Bloemmarkt 14, werd ruimte gecreëerd voor een vestibule, het trappenhuis en het magazijn aan de linker kant en een portaal, een bergplaats en een diensttrap aan de rechterkant; beide beuken kregen een eigen dienstingang aan de straat.

Het pand kreeg nu twee bouwlagen. Op de verdieping van het telegraaf- en telefoongebouw werd aan de straatkant de grote telefoonzaal ingericht, liefst zeven vensterassen breed, gelegen boven de seinzaal van de telegrafie. De telefoonzaal was bedoeld voor de huisvesting van de interlokale en de lokale telefooncentrales. De achterkant van het gebouw bood plaats aan een aantal dienstruimten, zoals administratie, technische dienst en kleedkamer & kantine. De topgevel was aangebracht op de plaats van het trappenhuis. Het pand kreeg een nieuwe voorgevel in een eigentijdse bouwstijl: een strakke baksteengevel, met lisenen tussen de vensters van de eerste verdieping en

een summiere geometrische decoratie, ook in de baksteen uitgevoerd, boven en onder deze vensters (afb. 10).

Anders dan in het telegraaf- en telefoongebouw was er aan het postgebouw sinds de oplevering van de verbouwwerkzaamheden in 1897 weinig of niets veranderd. Door het bijtrekken van het linker buurpand, Breestraat 42, konden alle belangrijke dienstvertreken meer ruimte krijgen. Constructief en ruimtelijk werd er niet zoveel veranderd aan het postgebouw uit 1895; alleen kregen de verschillende dienstruimtes op de begane grond een andere bestemming. Op de begane grond werden de voormalige ruimten voor de pakketpost en de wachtkamer voor het publiek samengevoegd tot één grote ruimte voor de pakketpost. Het voormalige 'postlokaal', dat wil zeggen het kantoorlokaal van de postbeambten, kreeg nu de functie van wachtkamer voor het publiek. In het linker buurpand werd het kantoor ingericht, nu met de nieuwe naam 'bureel aankomst en vertrek'.

Op de eerste verdieping veranderde er weinig. De postdirecteur behield zijn drie woonkamers en de keuken aan de straatkant, waarvan twee en-suite, en aan de achterkant twee van de drie slaapkamers en de badkamer. Ook de vier kamers op

Afb. 11. De voorgevel van het postgebouw aan de Breestraat na de verbouwing van 1918-1921. Toestand 1921-1976 (fotocollectie RAL PV12010)

de tweede verdieping aan de straatkant bleven ongewijzigd. De dienstruimtes op de begane grond hadden een plat dak, dat voorzien was van één grote, hoge lichtkoepel voor de nieuwe wachtzaal publiek en twee kleinere voor het nieuwe lokaal van de pakketpost. Op de verdieping van Breestraat 42 werd aan de straatkant de bestellerskamer ingericht en aan de achterkant de garderobe van de postbestellers en het trappenhuis.

Stilistisch merkwaardig was de geveloplossing die voor de uitbreiding van het postgebouw werd bedacht (afb. 11). Het postgebouw werd nu (1918) aan de linker kant eenvoudigweg van drie nieuwe vensterassen voorzien die in stijl nauw aansloten bij de bestaande vier vensterassen en risaliet uit 1895. Rijksbouwmeester Knuttel was hiervoor verantwoordelijk. Dezelfde combinatie van Neogotiek en Neorenaissance die hij in 1895 had toegepast, werd nu, meer dan twintig jaar later, opnieuw gebruikt voor de uitbreiding van het postgebouw. Het begrip 'tijdloosheid' in verband met het rijksbouwen, krijgt hierdoor wel een zeer speciale betekenis. Waarom men in het ene geval – het postgebouw – gekozen heeft voor een consistente continuering van de ooit eerder gekozen bouwstijl en waarom men in het andere geval – het telegraaf- en telefoongebouw – de voorkeur heeft gegeven aan een eigentijdse vormgeving, is wel verklaarbaar. Bij een bescheiden uitbreiding koos men voor continuering; bij nieuwbouw of een ingrijpende verbouwing gaf men de voorkeur aan een volledig nieuwe gevel.

Het aanhouden van de bouwstijl uit een eerdere bouwfase bij een uitbreiding kwam wel vaker voor. Wij zagen dat al bij de uitbreiding van het telegraafgebouw aan de Bloemmarkt in 1910 de bouwstijl van de voorgevel uit 1885 werd gekopieerd.

De totale verbouwing van beide panden duurde van 29 juli 1918 tot 23 mei 1921. Dat waren 34 maanden, dat wil zeggen elf maanden langer dan oorspronkelijk geraamd.

De PTT in Leiden in latere jaren

Uit de periode 1920-1940 zijn nog twee belangrijke gebeurtenissen te melden op het terrein van de posterijen, telegrafie en telefonie in Leiden. Beide zullen slechts kort worden aangestipt.

In 1932 werden de beide diensten posterijen en telegrafie & telefonie in Leiden verenigd onder één directeur. Na het vertrek van de laatste postdirecteur de heer G.O. Kluit op 1 juli 1932 werd die functie overgenomen door de heer A. van den Eelaart die al sinds 1 mei 1926 directeur was van de telegrafie en sinds 1 november 1928 directeur van de telegrafie en de telefonie.

Het lokale telefoonnet werd geautomatiseerd op 4 juli 1939. Om die reden werd op het adres Boommarkt 5a in de jaren 1937-1939 een geheel nieuw telefoongebouw opgetrokken. De interlokale telefoondienst bleef nog tien jaar langer bestaan: vanaf 1 februari 1949 werd deze overgenomen door de districtscentrale in Den Haag. Het telefoongebouw is al geruime tijd niet meer als zodanig in gebruik. Sinds augustus

1996 fungeert het pand als verenigingsgebouw van de studentensociëteit Quintus.

Het gebouwencomplex van de PTT aan de Breestraat 42-44-46 en de Bloemmarkt/Boommarkt 14-15-15a, zoals het hierboven werd beschreven en geïllustreerd, bleef vijftig jaar lang in opzet ongewijzigd sinds de grote verbouwingen uit de jaren 1918-1921. Het bleef in gebruik tot ongeveer 1972 en werd gesloopt in januari 1976. Vele Leidenaren zullen zich het oude 'postkantoor' aan de Breestraat nog levendig kunnen herinneren.

Op een rechthoekig perceel tussen de Gerestraat, de Kraaierstraat, de 4de Binnenvestgracht en de Gortestraat werd aan het begin van de jaren '60 van de vorige eeuw een nieuw, semi-permanent kantoorpand opgetrokken. Het pand was één bouwlaag hoog en had een plat dak; het was bedoeld als tijdelijk onderkomen voor het hoofdkantoor. De officiële opening was op 13 oktober 1967; het adres was Gerestraat 8. Het pand bleef in gebruik tot circa 1980 en werd kort daarna gesloopt. Op deze locatie staan nu eengezinswoningen.

Op de plaats van het oude PTT-complex aan de Breestraat en Boommarkt werd in de jaren 1975-1978 een modern kantoorgebouw opgetrokken naar ontwerp van de architect G. Drexhagen, bestemd voor het Hoogheemraadschap Rijnland; het pand staat tegenover de Mooi Japiksteeg. Er bestaan al concrete plannen om een andere dienst in het pand te huisvesten (augustus 2006).

Het linker buurpand van het voormalige PTT-complex, Breestraat 40, werd aangekocht door de PTT. Achter de gevel van het pand werd nieuwbouw opgetrokken. De centrale ruimte op de begane grond werd in gebruik genomen als lokettenkantoor, de vertrekken op de verdieping als dienstruimten. In de zomer van 1994 werd het postkantoor op de begane grond verbouwd tot een moderne postwinkel. In die periode kon het publiek terecht in een houten noodgebouw aan de Boommarkt.

Noten

- Bij het onderzoek is gebruik gemaakt van onderstaande literatuur:
Chronologisch overzicht van de ontwikkeling van de PTT-dienst te Leiden. Ongedateerd anoniem typescript met bijlagen uit ca. 1983, 1-5 (Museum voor Communicatie, Zeestraat 82, Den Haag).
Cultuur- en bouwhistorisch onderzoek Aalmarktgebied ('Rapport Dröge'). Toelichting en samenvatting. Leiden 2000.
 Dröge Bureau voor Bouwhistorie/Vlaardingerbroek & Wevers. Creativiteit in Conservatie. *Bouwhistorische verkenning Aalmarktgebied Leiden*, Deel IIe. Panden Aalmarkt 1-11 en Vrouwensteeg 12-18.
Geschiedkundig overzicht van de huisvesting van den PTT-dienst te Leiden, 1-29. Anoniem typescript met bijlagen en tekeningen, gedateerd 25.10.1939 (Museum voor Communicatie, Den Haag).
 G. Hogesteeger. *Concentratie en centralisatie bij de openbare telefonie in Nederland 1881-1940*, 's-Gravenhage 1984 (Proefschrift Rotterdam 1984).
 H.J. Jesse, 'De Waag te Leiden', *Jaarboek voor Geschiedenis en*

Oudheidkunde van Leiden en Rijnland, Tevens Orgaan der Vereniging 'Oud-Leiden', 6 (1909), 135-141.

'Oud en Nieuw bij de Telefoondienst (Leiden)', *PTT-Bedrijfsbanden*, 11 (maart 1950) 3, 74-75.

C.J. van der Peet, G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995.

H. van de Schoor, *Bedrijfspannen van post, telegrafie en telefonie in Nederland 1850-1915. Een typologisch onderzoek*, Leiden 1999 (proefschrift Universiteit Leiden 1999).

J.H. Schuilenga, J.D. Tours, J.G. Visser, enz. (red.), *Honderd jaar telefoon. Geschiedenis van de openbare telefonie in Nederland 1881-1981*, 's-Gravenhage, 1981, met onder andere bijdragen van: J.H. Schuilenga, 17-32 en 193-199; J.W. van Hilten, 45-80; C. de Jong en J.D. Tours, 129-160 en G. Hogesteeger, 161-166.

P. Steensma (foto's en samenstelling), *Gedenkalbum opgedragen aan den Heer W. van Bork Directeur der Algemeene Telefoon Maatschappij voorheen Ribbink van Bork & Co. door het Personeel, 1883-1918*. Ogericht onder de firmaam Ribbink van Bork & Co. 1 April 1883. Omgezet in de Naaml. Vennootschap Algemeene Telefoon Maatschappij voorheen Ribbink van Bork & Co. 2 October 1899. Overgedragen aan den Staat der Nederlanden 31 December 1918. Amsterdam z.j., ongepagineerd (Museum voor Communicatie, Den Haag).

'De telefoonstelling op het dak', in: P.J.M. de Baar, A.J. van Dissel, J.F. Dröge enz. (red.), *De Leidse Hoffjes. Meermansburg*, 13 (april 1984) 1-2, 46-50.

(J.W.) van Varik, 'De gedaanteverwisseling van het Leidsche Postkantoor', *Leidsch Jaarboekje* 1943, 131-137.

(J.W.) van Varik, 'Een en ander uit de geschiedenis van den telegraafdienst te Leiden', *Leidsch Jaarboekje* 1947, 147-154.

O. de Wit, *Telefonie in Nederland 1877-1940. Opkomst en ontwikkeling van een grootschalig technisch systeem*, Amsterdam 1998 (Proefschrift TU Delft 1998).

- 2 De tekst van de openbare aanbesteding van de verbouwing van een bestaand pand tot telegraafgebouw aan de Aalmarkt in 1862 luidde aldus: "Publieke aanbesteding. Burgemeester en wethouders van Leyden zijn van meening (...), in het openbaar aan te besteden: 1. Het inrigten van een Huis op de Aalmarkt, voor een Telegraafkantoor. Aanwijzing den 24sten Junij, namiddags 5 ure. (...). De bestekken zullen van heden af, dagelijks (...) ter Secretarie dezer Gemeente ter lezing liggen, (...) alsmede aan de Stads-Timmerwerf, (...) terwijl door den Stads-Architect de verlangde ophelderingen en aanwijzingen worden gegeven.", *Leydsche Courant* no. 72 d.d. maandag 16.06.1862, 4.

De uitslag van de aanbesteding is te vinden in de *Leydsche Courant* no. 77 d.d. vrijdag 27.06.1862, 1: "Bij de aanbesteding van verschillende werken, die gisteren op het raadhuis plaats had, waren de minste inschrijvers voor: 1. het inrigten van een huis op de Aalmarkt voor een telegraafkantoor, J. van der Reyden f 3399,- (...)."

PUBLICATIES

G. Palmaerts, **Eclecticisme. Over moderne architectuur in de negentiende eeuw.** Uitgeverij 010, Rotterdam 2005, 319 p. ISBN 90-6450-544-6

Eclecticisme. Over moderne architectuur in de negentiende eeuw is het gepubliceerde proefschrift dat auteur Geert Palmaerts in maart vorig jaar verdedigde aan de VU Amsterdam. Het proefschrift maakte deel uit van het NWO-onderzoeksproject met de titel *Identiteit en traditie. Nederlandse architectuur 1770-1914* onder leiding van Auke van der Woud (toen VU Amsterdam, nu RU Groningen). Naast Palmaerts realiseerden ook Lex Hermans en Petra Brouwer boeken binnen dit project, waarvan het eerste gepubliceerd werd als 'Alles wat zuilen heeft is klassiek'. *Classicistische ideeën over bouwkunst in Nederland, 1765-1880*, en het tweede, een proefschrift over de historiografie van de Nederlandse bouwkunst, 1770-1914, dit jaar verdedigd zal worden. De publicaties van Palmaerts, Hermans en Brouwer zullen vervolgens verschijnen in één cassette, voorafgegaan door een inleidende publicatie van programmaleider Van der Woud. De oriëntatie van Palmaerts' proefschrift kan verbazen in de context van een project dat expliciet de Nederlandse architectuur bestudeert: de hoofdmoot van *Eclecticisme* betreft de Franse architectuur en meerbepaald de filosofische en architectuurtheoretische grondslagen van het negentiende-eeuwse eclecticisme. In twee delen, die elk drie hoofdstukken omvatten, bestudeert Palmaerts enerzijds het eclecticisme zoals het in de Franse filosofie en de architectuurtheorie ontwikkeld werd in de eerste helft van de negentiende eeuw, en anderzijds het eclecticisme dat als voornamelijk commerciële praktijk de Franse en Europese architectuur veroverde in de tweede helft van de eeuw. Palmaerts' aandacht voor de receptie ervan in Nederland en België is geconcentreerd in het zesde en laatste hoofdstuk, dat fungeert als casestudie.

Onder eclecticisme wordt doorgaans de in de negentiende eeuw wijdverbreide ontwerppraktijk begrepen, waarbij elementen uit verschillende stijlen en periodes gecombineerd worden tot een nieuw architecturaal geheel. Het is evenwel Palmaerts' opzet om het eclecticisme als architectuurtheorie (en dus niet enkel als praktijk) te rehabiliteren en er het culturele en maatschappelijke draagvlak van bloot te leggen. Dit verklaart zijn Franse focus, aangezien de eerste theoretische ontwikkeling van het eclecticisme, zowel in de filosofie als in de architectuurtheorie, in Frankrijk te vinden is. De hoofdrol in het eerste hoofdstuk gaat dan ook naar Victor Cousin (1792-1867), wiens eclectische filosofie een grote populariteit verwierf in de jaren 1820, ook over de Franse landsgrenzen heen. Cousin stond een denksysteem voor waarbij hij het beste uit oudere concurrerende filosofieën hoopte te combineren tot een eigentijdse filosofie. Palmaerts toont vervolgens hoe dit eclecticisme al vroeg aanhangers vond in artistieke middens, waaronder in het progressieve tijdschrift *Le Globe* en bij een aantal jonge architecten van de Parijse *École des Beaux-Arts*. Deze analyse vormt de aanzet voor een uitgebreid onderzoek naar de invloed van de eclectische filosofie op het architectuurdiscours in de *Revue de l'Architecture et des Travaux Publics*, opgericht in 1840 door de Franse architect César Daly (1811-1894).

Als eerste manifestatie van het eclecticisme in de architectuur haalt Palmaerts figuren aan als Labrouste, Duc, Vaudoyer en Duban, die in de voorbije decennia al de nodige internationale onderzoeks-aandacht kregen. De tijdens hun studietijd in Rome opgestelde *envois* en hun

geschriften getuigen van een eerste expliciet verzet tegen de suprematie van de classicistische architectuurtheorie, in stand gehouden door Quatremère de Quincy (1755-1849), *secrétaire-perpétuel* van de *École des Beaux-Arts*. Palmaerts zoekt in het werk van deze vernieuwers specifiek naar sporen van de eclectische filosofie en kunsttheorie zoals die bij Cousin en zijn volgelingen te vinden waren. Noch bij deze architecten, noch in de formuleringen van Daly zijn evenwel expliciete verwijzingen naar de publicaties van Cousin of erkenning van zijn invloed aan te duiden, ook al vertoont hun discours op verschillende punten toch opvallende gelijkenissen. Bijgevolg moet Palmaerts' argumentatie het op dit punt vooral met *circumstantial evidence* stellen.

Behalve in hun ontwerpen manifesteerde de vernieuwingsdrang zich bij de genoemde architecten ook in teksten, zoals Léon Vaudoyers artikelenreeks *Études d'architecture en France* in het tijdschrift *Le Magasin Pittoresque* (1839). Palmaerts betoogt aan de hand hiervan van de vernieuwing van Vaudoyers historische aanpak tegenover de rigide en selectieve architectuurgeschiedschrijving van Quatremère, die enkel de klassieke of classicistische architectuur belangrijk achtte. Hoewel Vaudoyers uitgebreide aandacht voor met name de Franse gotiek met betrekking tot de *École des Beaux-Arts* misschien als 'vroeg' kan gelden, ontbreekt hier toch een zekere contextualisering. Ook de inschatting van Daly's indeling van de gotiek in 'primaire' en 'secundaire' in 1844 is strikt genomen niet uitzonderlijk vroeg te noemen, als we bedenken dat een Arcisse de Caumont dergelijke 'verfijningen' al formuleerde in zijn *Cours d'antiquités monumentales* vanaf 1830, een publicatie die al in België ijverig geciteerd werd in de jaren 1830 en 1840. Een verwijzing naar de studie van Simona Talenti over de Franse architectuurgeschiedschrijving (2000) had deze lacune kunnen verhelpen.

César Daly, wiens *Revue Générale d'Architecture* verscheen in 1890, nam het werk van de vier 'revolutionairen' als voorbeeld in zijn eerste formulering van een eclectische architectuurtheorie. Deze kon, andersom, tegelijk gelden als ondersteuning bij de architecturale vernieuwing die al vanaf het einde van de jaren 1820 vorm kreeg. In Daly's vroege formulering diende het architecturale eclecticisme vooral als een tegengewicht tegen de nog heersende classicistische theorie. Zoals Cousin in de filosofie, zocht Daly naar een architectuurtheorie die beter tegemoet kwam aan de noden van de eigen tijd, waarbij hij het achttiende-eeuwse classicistische systeem als verouderd en onaangepast beschouwde. Anderzijds kon ook de opkomende neogotiek, die zich tot één periode uit de architectuurgeschiedenis beperkte, de goedkeuring van Daly niet wegdragen. In zijn visie kwamen namelijk alle perioden en stijlen uit de geschiedenis in aanmerking voor het ontwikkelen van een eigentijdse en bovendien nationale (niet universele) architectuurtaal. Deze behoorde het samengaan te zijn van 'waarheid', 'schoonheid' en 'functionaliteit', een driedeling waarmee Daly een Cousiniaanse invulling gaf aan Vitruvius' *firmitas, utilitas, venustas*. Daly's opvatting kreeg haar sterkste uitdrukking in het artikel 'De la liberté dans l'art' (1847), dat Palmaerts presenteert als een eerste belangrijke manifesttekst van het architectonische eclecticisme.

In het tweede deel van *Eclecticisme* behandelt Palmaerts het eclecticisme als commerciële praktijk en de invloed hiervan op Daly's theorievorming. De toegenomen bouwactiviteit vanaf 1850, onder andere in samenhang met de grote stedenbouwkundige transformaties van Haussmann, confronteerde Daly met een architectuurpraktijk die eclectisch te noemen was, maar waarin niet meteen een streven naar een eigentijdse eenheidsstijl te onderkennen was. Dit bracht een herformulering van de eclectische theorie teweeg bij Daly, die

het architectonische veld in 1863 opdeelde in een 'historische', een 'eclectische' en een 'organische' school. Tot de eerste behoorden de architecten die zich beperkten tot één historisch vormconcept (bijvoorbeeld in de neogotiek). Met betrekking tot de 'eclectici' onderkende Daly de toegenomen werk- en tijdsdruk waar architecten onder leden, wat hen dwong tot pragmatische keuzes. Enkel van de 'organische' school was theoretische reflectie te verwachten, die uiteindelijk tot een nieuwe stijl zou leiden. Toch liet Daly zich ook nog met de eclectische school in: met de platenbundels die hij vanaf 1860 uitgaf, wilde hij eclectische architecten precies een bruikbaar instrument in handen geven voor het 'verantwoord' gebruik van historische motieven. De bundels bevatten zowel historische motieven als 'goede' negentiende-eeuwse toepassingen van de eclectische methode. In de jaren 1880 herformuleerde Daly zijn onderscheid in drie architectuurscholen opnieuw, waarbij hij het eclecticisme in een legitieme en een illegitieme strekking ging opdelen. Ondanks de goede bedoelingen met zijn platenbundels was hij in feite mee de oorzaak van de verdere commerciële uitbuiting van historische motieven. Tegelijk kreeg Daly's architectuurtheorie te maken met de concurrentie van het rationalisme, vertegenwoordigd door de Franse ingenieur Émile Trélat (1821-1907), die in 1865 de *École spéciale d'architecture* oprichtte. In Trélat's opvatting was architectuurhistorische kennis secundair en diende esthetiek simpelweg het gevolg te zijn van de constructieve en technische vormgeving van een gebouw. Uit Daly's combinatie van 'waarheid' (technische uitvoering, wetenschap) en 'schoonheid' (stijl, esthetiek) schrapte Trélat resoluut de tweede pijler. De enige verzoeningspoging tussen beide kampen werd aangereikt door de Franse architect Paul Sédille, die naar Engels voorbeeld een nieuwe rol zocht voor de constructieve polychromie.

De relatieve consistentie van de eclectische architectuurtheorie van Daly vormt op zich een interessant verhaal. Niettemin is vooral de impact ervan in Nederland en België van belang voor een beter inzicht in de ontwikkeling van architectuurtheorie en -geschiedenis in deze landen. In het zesde hoofdstuk van *Eclecticisme* behandelt Geert Palmaerts allereerst de onmiskenbare Daly-echo's in de debatten rond de Brusselse stadstransformatie van de jaren 1860 en 1870, zoals terug te vinden in de eigentijdse gemeentebleden, evenals in het in 1874 opgerichte architectuurtijdschrift *L'Émulation*. Ook in Brussel bestond de spanning tussen het primaat van 'waarheid' dan wel van 'schoonheid', waarbij sommige eclectische ontwerpen kritiek kregen omwille van hun technische onvolkomenheden. Verder volgens belicht Palmaerts de receptie van de eclectische theorie in Nederland vanaf de jaren 1850, waarbij het om méér gaat dan echo's: teksten uit de *Revue Générale d'Architecture* en later uit Daly's platenbundels werden vertaald door de *Maatschappij tot de Bevordering der Bouwkunst* en Nederlandse architecten werden erdoor verder gestimuleerd in het samenstellen van soortgelijke bundels met Nederlandse voorbeelden. Zoals in Frankrijk ontstond ook in Nederland een debat tussen eclectici en rationalisten, waarbij Palmaerts ontwerpen en formuleringen van Eduard Cuypers tegenover die van Hendrik Petrus Berlage plaatst.

Hoewel Nederland en België hier tot één kort maar rijk geïllustreerd hoofdstuk beperkt blijven, geeft Palmaerts' helder geformuleerde tekst alvast aanzetten voor verder onderzoek. Deze laten hopen op een soortgelijk breed discours- en architectuuronderzoek specifiek voor België en Nederland, waar aan het eclecticisme ongetwijfeld ook andere elementen ten grondslag lagen dan de Franse theorieën van Cousin en Daly. Anderzijds zullen de overige twee volumes uit de cassette er alvast voor zorgen dat de verhouding Frankrijk-Neder-

landen een beter evenwicht krijgt. De voltooiing van de volledige set wordt hoe dan ook een gebeurtenis om naar uit te kijken.

Ellen van Impe

SUMMARIES

Seriously struck roofs

Dirk J. de Vries

As 'lids' on monuments, timber roofs are particularly sensitive to what took place in the surroundings of or within the building itself. Calamities such as collapse, town fires, explosions, war, bolts of lightning and storms can be visible in the woodwork. We have followed such effects in three towns: Leiden where the church tower collapsed in 1512, Zwolle where the tall spire of St Michael's church was struck by lightning as often as three times, as the church roofs show, and Roermond where we used church buildings as parameters for establishing the scale of a town fire in 1665 of which a painted street plan was also made.

In some cases the reconstruction was recognizably contemporary, in others – as in Utrecht after the hurricane of 1674 – usable old timber was rearranged, whereby the newly applied gently pitched roof catches the eye, and in yet other cases the aim appears to have been to copy the medieval construction as accurately as possible. The latter occurred in the Buitenkerk in Kampen after the collapse of the tower in 1607 and in the reconstruction of a medieval tunnel vault in a former chapel, the later lecture hall of the University of Leiden where in 1616 a fire broke out. Small, subtle phenomena, such as the use of pinewood or the use of cut assembly marks show that it concerns a copy of the Middle Ages. In other situations we gratefully took advantage of dendrochronological datings presenting fixed points of departure in time. What gave rise to all this is the explosion of a ship with gunpowder in Leiden on 12 January 1807, which is to be commemorated by the KNOB in a symposium on the same date, 200 years later. The other articles in this issue deal with different architecture in Leiden, because the calamity is commemorated separately in a book and an exhibition.

'A beautiful view', the Leiden house in the 17th century. An attempt at a typology

Edwin Orsel

From recent systematic building-historical research in the town of Leiden a frequently applied type of house emerged. This type of house appears to have been applied in the 17th century, but seems to have been introduced in the period of peace and prosperity after the relief of Leiden in 1574. The type has a characteristic design and plan. The plan consists of a deep front part of the house with a separate rear part of the house or a rear extension. The plan has a specific layout and particularly on the ground floor a logical use of space is to be seen, related to daylight access. The major rooms face the external walls with the bedrooms and vertical transport in between. The functions on the ground floor are a shop/workshop facing the street with a heated dayroom with box bed belonging to the shop/workshop. The rear extension or the separate rear part of the house

has a kitchen function. The layout of the floor (if existing) contains two heated living rooms, also with box beds in the middle zone. The ground floor probably functioned as a business zone and the floor as a living zone, when the business was closed.

As the houses lack a large storage capacity, trades were practised, for instance related to the textile industry, for which such capacity was not required.

The structural principles are brick walls, with joint walls as side elevations. The floors show the transition from the generally older floor construction with composite wooden joisting to the more modern floor with simple joisting. Both principles occur, in the first as well as in the later town extensions (1611 and 1644/1658). A composite joisting was preferred, at any rate for the representative rooms. For the construction of the roof trusses with triangle trusses on top of them were usually applied. The wooden vice in a brick stairwell is part of the construction.

This type of house was frequently built from the end of the 16th century, having its peak in the 17th-century town extensions. It was such a practical type that in the 19th century new versions were still built.

A closer look at the loam stucco ceiling of Rapenburg 65 in Leiden

Edwin Orsel

A recent restoration presented the opportunity for further research into the loam stucco ceiling of Rapenburg 65. In all probability this ceiling was realized by stucco worker Craeckenborch directly after 1623, when Matthias van Overbeke bought the building and had it almost completely rebuilt. The affinity this ceiling demonstrates with East-Netherlands and German ceilings is to be explained by the Cologne background of Van Overbeke. The ceiling appears to be an inextricable part of the construction of the building. The construction consists of pinewood joisting of secondary and tertiary beams and a roof construction with stacked trusses (with contemporary use of oak and lime wood). Between the tertiary beams small shelves have ingeniously been put in, to which the loam stucco was applied. The support of loam stucco is finished with a stucco layer on which a completely white geometric ceiling was created by means of profiled moulding and prefabricated ornaments.

Buildings of postal, telegraph and telephone services in Leiden 1850-1920

Henk van de Schoor

In Leiden the Post Office had already been accommodated in a building on Breestraat since the 18th century. When in 1859 the telegraph service was established in Leiden, the service was successively accommodated in various existing premises. In 1889 the service was housed in the premises to the right of the Post Office. Through an exchange with the parcel post department in 1895 the telegraph service obtained a fixed location on Bloemmarkt for the subsequent twenty years.

The introduction of the public telephone service in the Netherlands in 1881 was the result of private initiative. Leiden acquired its first local telephone exchange in 1890. It was first accommodated in the attic of the town hall, later in the attic of the weigh house on Aalmarkt and finally, in 1905, on the upper floor of a dwelling on Papengracht.

Long-distance telephone services started in 1888 by connecting the local telephone networks of one and the same private company. Already in 1897 the government decided to take over the entire existing – still very modest – long-distance telephone network in one go. Thus ‘the public telephone service’ came into being. In Leiden this new service was accommodated in the telegraph building on Bloemmarkt.

In 1913 the government had started to take over the local private telephone networks. In 1919 it was the turn of Leiden. For this purpose the existing telegraph building on Bloemmarkt had to be fundamentally refurbished. This was done in the years 1918-1923. In that latter year the local telephone exchange on Papengracht was discontinued and transferred to Bloemmarkt. After the large refurbishments in the years 1918-1923 the complex of buildings of the PTT on Breestraat and Bloemmarkt, later renamed Boommarkt, remained unchanged in set-up for fifty years. It remained in use until 1972 and was demolished in January 1976.

AUTEURS

Prof.dr.ing. Dirk J. de Vries ontwikkelde als student in 1981 een computerprogramma en een meetopstelling waarmee jaarringen van hout konden worden gemeten en gedateerd. Tegenwoordig boort hij nog wel om monsters te vergaren, maar wordt de meting meestal uitgevoerd door RING in Lelystad. Dendrochronologie is een handig hulpmiddel om nauwkeurig te dateren, niet alleen om calamiteiten te traceren, maar ook om namens de RACM bij te dragen aan professioneel bouwhistorisch onderzoek in Nederland.

Ir.ing. Edwin Orsel studeerde bouwkunde aan de HTS te Groningen en aan de TU te Delft. Na enige jaren werkzaam te zijn geweest bij en voor verschillende bouwhistorische bureaus, met name het FBB en Bureau Kamphuis, is hij sinds 2001 als bouwhistoricus werkzaam bij het Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden. Daarnaast is hij commissielid van de monumentencommissie van de gemeente Helmond en commissielid van de gecombineerde welstands/monumentencommissie van de gemeente Delft.

Dr. H.M.H. van de Schoor rondde de studie kunstgeschiedenis in Utrecht af met een scriptie over architectuur in Italië onder het fascisme. Hij promoveerde in 1999 aan de Universiteit Leiden op een proefschrift over *Bedrijfspannen van post, telegrafie en telefonie in Nederland 1850-1915*. Tegenwoordig is hij universitair docent bij de Opleiding Kunstgeschiedenis van de Universiteit Leiden, met name voor de periode 19de en 20^e eeuw.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (020) 421 24 97 of fax (020) 421 30 29 en via e-mail: knob@wxs.nl.

De Levenswijze bij Leiden 1878

Verbouwning

winke

Stalgebouw

12-

Leiden

De Levenswijze bij Leiden 1878